MSS No. 164 Subject Literature

Name of MSS मेघदूत टीका, मल्लिनाथीय टीका सहित

Author — —

Period — —

Folios 29 (00a-029)

Script Sanskrit

Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios Incomplete

दामोदरशारायास्यपठनार्थंलिपिकृतंकाव्यमेघदूतनामकाव्यः

Meghaduta (10)

164

सटीक अपूर्ण

मेघदूत टीका ; अपूर्ण ॥ मल्लिनाथीय टी० सहित
२८ पत्रक ॥ ल० अ० १२ पं० प्र० पृ०

ह० ल०

१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः सरस्वत्यै मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये सद्योदक्षिणदृक्पातसंकुच
द्वामदृष्टये १ अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवं तन्नरं वपुषि कुंजरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः २ शर
णं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यं करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामंब कृतार्थसार्थवाहं ३ इहान्व
यमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ४ आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मु
खमिति शास्त्रात् काव्यादौ वस्तुनिर्देशं कुर्वन् कथां प्रस्तौति कश्चिदिति स्वाधिकारात् स्वनियोगात् प्रमत्तोऽनवहितः प्रमा
दोऽनवधानतेत्यमरः अतएवाविनाम प्रमादः ... सुसंरक्षणानित्यपादानत्वं तस्मात् ... कां
ताविरहेण गुरुणा दुर्भरेण दुःसहेनेत्यर्थः गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति विश्वः वर्षभोग्येण संवत्सरभो
ग्येन कालस्यात्यंतसंयोगे द्वितीया अत्यंतसंयोगे चेति समासः ... भर्तुः स्वामिनः शापेनास्तंगमितो महि
मा सामर्थ्यं यस्य सोऽस्तंगमितमहिमा अस्तमिति मकारांतमव्ययमस्य द्वितीयेति योगविभागात् समासः कश्चिदनिर्दिष्ट

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण
भर्तुः यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु

नामा यक्षो देवयोनिविशेषः विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः इत्यमरः जनकतनयाः
स्नानैरवगाहनैः पुण्यानि पवित्राणि उदकानि येषु तेषु पावनेष्वित्यर्थः छायाप्रधानास्तरवश्छायातरवः शाकपार्थिवादित्वा
त्समासः स्निग्धाः सान्द्राश्छायातरवो नमेरवो येषु तेषु वसतियोग्येष्वित्यर्थः स्निग्धस्तु मसृणे सान्द्रे ... नमेरुः
ति स्यादिव ... रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिं वसतिं ... चक्रे कृतवान् अत्र
सीताविप्रलंभस्य शृंगारः ... एवं ... आश्रमेष्वीति वदतुवयनेन सीतां
प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवानित्याहुः ... ॥ १ ॥

राम
१

तस्मिन्निति तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटाद्रौ अबलाविप्रयुक्तः कान्ताविरहितः कनकस्य वलयः कटकं वलयोऽस्त्रियामि
त्यमरः तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः कूर्परादधः प्रदेशो यस्य तथोक्तः कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्कूर्परा
दध इति शाश्वतः विरहदुःखात्कृशत्वादित्यर्थः कामी कामुकः कतिचिन्मासानष्टौ मासानित्यर्थः मासानन्यानामयनन्तु इति
वचनमाणत्वात् नीत्वा यापयित्वा आषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आषाढी नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् ॥ छ ॥ छ

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तः प्र
कोष्ठः

दिह्वाणसिन्यदिनाडीप सास्मिन् पौर्णमासीत्याषाढो मासः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामित्यण् तस्य प्रथमदि
वसे आश्लिष्टसानुमाक्रान्तकूटं वप्रक्रीडानुरवानकेलयः उत्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा इति निगद्यते इति शा
श्वतोविना तत्परिणतेन तिर्यक्दन्तप्रहारः तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति हलायुधः सचासौ
गतश्चेति स इव प्रेक्षणीयं दर्शनीयं मेघं ददर्श

मे.टी.
२

न

गजर्ष्ट्रक्षणीयमित्यत्रैव स्तोयात्स्तुज्ञेयमावि विदत्राद्‌स्य प्रथमदिवसस्यत्र प्रत्यासन्नेनमसीतिवक्ष्यमाणोनामो
मासप्रत्यासन्नमात्रस्य प्रथमेदिवसइतिपाठं कल्पयंतितदसंगतं प्रथमातिरेकेकारणाभावात भोमासस्य
प्रत्यासत्त्यार्थमित्युक्तमितिचेन्न प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः गंतव्यंतप्र
त्यासत्तेरुपयोगिभावेनाविवक्षितत्वात विवक्षितत्वेवास्तवपक्षेपिप्रथमदिवसांतिकक्षणोमेघदर्शनकस्य
नाद्यासमानाभावेनतदसंभवात प्रत्युतपक्षेएवकुशलसंदेशस्य माघनष्टे प्रतीकारार्थस्यवुक्तएवानुमानमुक्तं

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं
ददर्श २

स्थितः ननु मनस्यनायं विवेक इतिचेन्न उन्मत्तस्य नामर्थस्य प्रतीकारार्थे प्रवृत्तिर्यीतिसंदेश एवमा भूत्तथा
धकाव्यारंभ एवाप्रसिद्धाः स्यादित्यहो मल्लिनाथादीयाडित्यप्रकर्षः कथं तर्हि प्रार्थयांतोमेभुजगाश्रयनादुस्थितेप्रा
ङ्गुपासावित्यादिना भवसमयोधानधिकस्य प्रायस्य माघनुष्टयावक्षिप्तस्येक्तिः दशाद्विसाधिको इतिमोल्लवय
दयेविकथंसाविंसतिदिवसैर्न्यूनत्वादितिसंतोषव्यं तस्यादी षड्दिवसमविवक्षितमितिसूक्तं प्रथमदिव

राम
२

यस्येति राजानो यक्षाः राज्ञामभीष्टपदे बंदुपदेन यक्षराजयोरिति विश्वः राज्ञां राजा राजराजः कुबेरः राजराजो धनेना
धिपः इत्यमरः राजाहःसखिभ्यष्टच् तस्यानुचरो यक्षः अंतर्बाष्पो धीरोदात्तत्वादतः संभिनाश्रुः सन् कौतुकाधा
नहेतोरभिलाषोत्पादकारणस्य कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवेन सहर्षयोरिति विश्वः तस्य मेघस्याग्रे कथमपि गा
ढीयस्य प्रयत्नेनेत्यर्थः ज्ञानहेतु विवक्षायामप्यादि कथमध्यं कथमपि स्थित्वा ध्यानं यत्नमौनवः पाठयोरित्युज
त्वः स्थित्वा चिरं दध्यौ चिंतयामास ध्यै चिंतायामिति धातोर्लिट् मनोविकारो यशाय यद्येनामिति विशेषः विकार

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोरंतर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य
दध्यौ मेघालोके भवति सुखिनोप्यन्यथावृत्ति चेतः कंठाश्लेषप्रणयिनि जने किंपु

हेतुमाह तथाहि मेघालोके मेघदर्शने सति सुखिनोपि प्रियादिजनसंगमसुखितेनः चित्तमन्यथावृत्ति
र्वोपारोवस्य तदन्यस्या । वृत्ति भवति विकृतिमापद्यत इत्यर्थः कंठाश्लेषप्रणयिनि कंठालिंगनार्थि
जनि जने दूरे संस्थिते तथैव सति किंपुनर्विरहिणः किमुत वक्तव्यमिति भावः विरहिणां मेघसंद
र्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः अर्थांतरन्यासोऽलंकारः तदुक्तं दंडिना ज्ञेयः सोऽर्थांतरन्यासो वस्तु प्रस्तुतवि
तनेन तत्साधनसमर्थस्य न्यासोन्यस्य वस्तुन इति ॥ ३ ॥

मे. टी.
३

थयत्समाहितात्मा करणेः सनकिं कृतवानित्यत आह प्रत्यासन्न इति। स यक्षो यस्मिन्नर्थे दघ्यौ स इत्यर्थः। नभसि श्रावणे
नभः श्रावणो नभस्यश्चेत्यमरः। प्रत्यासन्ने आषाढस्यानन्तरं सन्निकृष्टे सतीत्यर्थः। दयिताजीवितालंबनार्थी सन्
वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वादुत्पन्नप्रतीकारार्थं नार्थी दनर्थीत्यपि प्रतिबंधप्रवर्द्धमितिन्यायेन प्राणेव
प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः। जीवनस्योदकस्य मूलः पदं वधो वस्त्रबंधो जीमूतः। एषोदरादित्वा
न्नाधु इति मूलः स्यात्पबंधेयो निरूढः। तेन जीमूतेन जलधरेण प्रयोज्येन स्वकुशलमयीं स्वयं क्षेमप्रधानां प्रव
त्तिं वार्त्तां वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः। हारयिष्यन् प्रापयिष्यन् लट्शेषे चेति चकारात् क्रियार्थक्रियोपपदाल्लट् प्र
त्ययः। जीवनार्थीकर्मजीवनपदेनैव कर्त्तव्यमिति भावः। हृक्रोरन्यतरस्यामिति कर्मसंज्ञाया विकल्पात् पक्षे कर्त्तरि

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालंबनार्थी जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिं।
स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४

त्तरीयाप्रत्ययैरभिनवैः कुटजकुसुमैः गिरिमल्लिकाभिः कुटजो गिरिमल्लिकेति हलायुधः। कल्पितार्घाय कल्पितानु
ष्ठितोर्घः पूजाविधिर्यस्मै तस्मै मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः। तस्मै जीमूताय क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति संप्रदा
नत्वात् चतुर्थी। प्रीतिप्रमुखवचनेति प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन् कर्मणि तत् प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा॥
प्रोः मनमानं स्वागतं स्वागतवचनं प्रीतः सन् व्याजहार कुशलागमनं पप्रच्छेत्यर्थः। नाथेन न लत्वं प्रत्यासन्नेन भसीति स
माधानेन प्रत्यासन्नेन भसीति साधीयान् पाठः। कुल्पितः प्रत्यासन्नेन भसीति मापनेन सतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु नैव पूर्वपाठ

रा.म
३

नुचेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेनेनकारयितुंप्रवृत्तइत्याशंक्यकविःसमाधत्तेधूमेतिधूमश्चज्योतिश्चसलिलंचम
रुतश्चतेषांसन्निपातःसंघातोमेघःक्वचेतनत्वात्संदेशानहिइत्यर्थः पटुकरणैःसमर्थेन्द्रियैःकरणंसाधकतमं
क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः प्राणिभिश्चेतनैः प्राणीतुचेतनोजन्मीत्यमरः प्रापणीयाःप्रापयितव्याःसंदिश्यन्तइ
तिसंदेशास्तएवार्थाःक्वइत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थोद्युक्तत्वात्इष्टार्थोद्युक्तउत्सुकइत्यमरः संप्रदानत्वात

धूमज्योतिःसलिलमरुतांसन्निपातःक्वमेघः संदेशार्थाःक्वपटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणी
याइत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तंययाचे कामार्त्ताहिप्रकृतिकृपणाश्चे
तनाचेतनेषु ॥५॥

कुशलप्रश्नेनेनामिष्टुतीचकारइत्यर्थः अपरिगणयन्विचारयन्गुह्यकोयक्षस्तंमेघंययाचेयाचितवान्याच
याञ्चायांतथाहिकामार्त्ताः मदनातुराश्चेतनाश्चाचेतनाश्चेतनेषुविषयेप्रकृतिकृपणाःस्वभावदीनाःकामांधा
नांयुक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाच्चेतनयाञ्चानविरुद्धेत्यर्थः अत्रमेघसंदेशयोर्विरूपयोर्घटनाद्विषमालं
कारः तदुक्तम् विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरस्यानर्थस्यवाभवेत् विरूपघटनाचासौविषममलंकृतिः स्त्रियांसाया

संप्रतियांचाप्रकारमाह जातमिति हेमेघत्वां भुवनेषुविदिते भुवनविदिते निष्ठेतिप्रत्यार्थेकः गतिबुद्धित्यादिवर्त्तमा
नार्थेत्वे विधिक्तस्य च वर्त्तमाने इति भुवनेशब्दस्य च ष्यतेनाभिधमानसमासोनस्यात्तेन च षष्ठ्यायामिति निषेधात् पुष्करा
वर्त्तकाख्यकेचिन्मेघानां प्रोक्षसौ वंशेजातं महाकुलप्रसूतमित्यर्थः कामरूपमिच्छाधीनविग्रहं गुणादिसंपा
दत्तमित्यर्थः मघोनइंद्रस्य प्रकृतिपुरुषं जानामि तेनत्वत्प्रभुत्वादिजानामित्यादिगुणयोगित्वेनहेतुना विधिवशा
द्दैवायत्तत्वात् विधिर्विधाने दैवेचेत्यमरः वशामायत्तेवशो मिच्छाप्रभेदयोरिति विश्वः दूरेबंधुर्यस्य स दूरबंधुः विप्रल

जातंवंशेभुवनविदितेपुष्करावर्त्तकानांजानामित्वांप्रकृतिपुरुषंकामरूपंमघोनः तेना
र्थित्वंत्वयिविधिवशाद्दूरबंधुर्गतोहंयाच्ञामोघावरमधिगुणेनाधमेलब्धकामा ॥ ६ ॥

भार्योहंत्वय्यर्थित्वंगतः याचकस्य याच्ञागुणोत्कर्षज्ञोपपद्यत इत्याशंक्य दैवायात्वामंगेपिलाघवदोषाभावएवोप
योगइत्याह याच्ञेतितथाहि अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि गुणैर्विषये याच्ञामोघानिःफलापिवरमिषत्प्रियंद
नगुणाढ्यत्वात्प्रियत्वंयाचविफल्यादिबअप्रियत्वमितिभावः अधमेनिर्गुणेयाच्ञालब्धकामापिनवर
मीषत्प्रियमपिनभवतीत्यर्थः दैवाद्दतेवरः श्रेष्ठेत्रिषुक्लीबंमनाग्विकप्रियमित्यमरः अर्थान्तरन्यासाप्राणि
वः प्रेयोलंकारः लदुक्तं दंडिनाप्रियः प्रियतराख्यानमिति एतदाद्यपादत्रयेचतुर्थपादेनार्थान्तरन्यासेनोपजीवितमि

श्रीरामजी ॥ ॐ ॥

संतप्तानामिति हे पयोद त्वं संतप्तानां आतपेन वा प्रवासविरहेण वा संज्वरितानां संतापः संज्वरः समावित्यमरः शरणं पयोदानेनात
पथिकानां प्रोषितानां च रक्षणस्य स्वप्रेरणया यक्षको शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः तत्तस्मात्कारणाद्धनपतेः कुबेरस्य क्रोधे
न विश्लेषितस्य प्रियया वियोजितस्य मे मम संदेशं वार्त्तां प्रियायाः हर प्रियां प्रापय नयेत्यर्थः संबंधसामान्ये षष्ठी संदेश
हरणेनाव्योः संतापं नुदेत्यर्थः कुत्र स्थाने सा स्थिता तत्स्थानं किं कस्य का वा सा नत्राह गंतव्येति वसतिर्भवं वा इयं वाहिर्दे

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य गंतव्या ते वसति
रलका नाम यक्षेश्वराणां बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चंद्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥ राम

व पंचजनेभ्यस्त्वेत्यण वाह्ये उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चंद्रिका तया धौतानि निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभवनानि
यस्यां तादृश्योक्ता हर्म्यादि धनिनां वास इत्यमरः अनेन त्वया वर्तयमुक्तं अलका नामालकेति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां व
सतिः स्थानं तेन वगंतव्या त्वया गंतव्येत्यर्थः कृत्यानां कर्त्तरि षष्ठी ॥ ७ ॥ राम घढ

मद्दर्थे प्रवृत्तस्य ते पथिकांगनानामाश्वासनमानुषंगिकं फलमाह त्वामिति पवनपदवीमाकाशमारूढं त्वां पंथा
नं गच्छंतीति पथिकाः पथिकानां वनिताः प्रत्ययः तेषां वनितानां प्रोषितभर्तृकाः प्रत्ययात्प्रियागमनविश्वासात् प्रत्ययो
ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः आश्वसंत्यो विश्वसिताः श्वसिधातोः शत्रंताद्उगितश्चेति ङीप् उद्गृहीता

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकांताः प्रेक्षिष्यंते प
थिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसंत्यः कः संनद्धे विरह
विधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां न स्यादन्योप्यहमिव जनो यः
पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

लकांताः दृष्टिःप्रसादार्थमुन्नमय्योद्धृतालकाग्राः सत्यः प्रेक्षिष्यंते अत्युत्कटतया द्रक्ष्यंतीत्यर्थः तथाहि त्वयि सन्न
द्धे व्यापृते सति विरहेण विधुरां विवशां जायां कः उपेक्षेत न कोपीत्यर्थः अन्योपि मद्व्यतिरिक्तो वियोजनोऽहमिव पराधीन
वृत्तिः परायत्तजीवको न स्यात् स्वतंत्रस्तु न कोप्युपेक्षेतेति भावः इत्यर्थांतरन्यासः ॥ ८ ॥

निमित्तान्यपि ते शुभानि दर्शयन्नित्याह मंदं मंदमिति। अनुकूलः पवनो वायुस्त्वां मंदं मंदमिति मंदमित्यर्थः। अप्रकर्षे द्विरुक्ता
यामेव द्विरुक्तिः। नित्यवीप्सयोः प्रकारे गुणवचनस्येत्येतदाम्रेडितानुवृत्तौ मेघार्थवद्भावेऽपि तु किं मंदमंदमिति स्यात्। तदेवाह वामनः
मंदमंदमित्याप्रकारार्थे द्विर्भाव इति। पुष्पासु दृष्टा मा विफला नु तवेत्यर्थः। यथासादृश्ययोग्यत्ववीप्सापदार्थानतिक्रम इति याद
वः। नुदति प्रेरयति। अयं सगंधः सगर्वः संबद्ध इति केचित्। गंधो गंधक आमोदे लेशे संबंधगर्वयोरित्युभयत्रापीति विश्वः। ते
तव वामो वामभागस्थः। वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात् सव्ये वामोऽपि वेति शाश्वतः। एष चातकः पक्षिविशेषो मधुरं श्राव्यं नदति व्याहर
ति इदं निमित्तद्वयं पवर्तनेवनैष्यवायदं। निमित्तान्तरमाह गर्भेति। गर्भः कुक्षिस्थो जंतुः गर्भोपवरके इत्यन्तेः सुरवेयनमके ठके कौकु

मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगर्वः। गर्भा
धानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः॥ ९॥

क्षिस्थजंतौ चेति यादवः। तस्याधानमुत्पादनं तदेव क्षणमुत्सवः सुखहेतुत्वादिति भावः। निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सव
योः क्षणः इत्यमरः। तस्मिन् परिचयादभ्यासाद्धेतोः खे व्योम्नि आबद्धमालाः गर्भाधानसुखार्थं त्वत्समीपे बद्धपंक्तय इत्यर्थः।
उक्तं च कर्णोदये गर्भं बलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तादिति। बलाका बलाकांगना नयनसुभगं दृष्टि
प्रियं भवन्तं नूनं सत्यं सेविष्यन्ते। अनुकूलमारुतचातकशब्दितबलाकादर्शनानां शुभसूचकत्वं शाकुनशास्त्रे दृष्टं

मे॰ टी॰
६

न चेत्तस्या नाशात्तत्सख्यलनाद्वा निरर्थकस्तव प्रयास इत्याह तां चेति हे मेघ दिवसानामवशिष्टदिनानां कुबेरशापदुःखविरत
दिनानां गणनायां संख्याने तत्परामासक्तां तत्परे प्रसितासक्ताविन्यमरः अनन्यवृत्तिमव्यापन्नाममृतां शापावसाने मदागम
नप्रत्याशया जीवन्तीमित्यर्थः एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी तां पतिव्रतामित्यर्थः नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप् नका
रश्च भ्रातुर्जायां मातृवन्तिः प्राक्कं दर्शनीयामित्याशयः तां मन्त्रियामविहतगतिरविच्छिन्नगतिः सन्नवश्यं द्रक्ष्यसि अ

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीमव्यापन्नामविहत
गतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् आशाबंधः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यं
गनानां सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ १० ॥

लोकयिष्यते तथाहि आशा आशंसितस्मा आशा दिगतितृष्णयोरित्यादवः बध्यतेनेनेति बंधनं वृन्तमित्यावत् आशै
वं बधः आशाबंधः कर्त्री प्रायेणापि प्रेमयुक्तं अत एव कुसुमसदृशं सुकुमारमित्यमरः अर्थः अत एव वियोगे विरहे
सद्यःश्याति सद्यो भ्रंशनशीलमंगनानां हृदयं जीवितेचित्ते वा तस्या रूतनयो रितिशाश्वतो वे प्रायशः प्रायेण रुणद्धि प्रतिब

१

राम
६

संप्रतिसहायसंपतिष्यन्तीसहा कर्त्तुमिति यद्गर्जितंकर्तृमहीमुच्छिलीध्रामुद्गतकंदलीकांतदल्यांचशिलीध्रैःस्यादिति शाश्वतः
वेऽन्त एवावंध्यां सफलां कर्त्तुं प्रभवति शक्नोति शिलीध्राणामविर्भावस्य संपन्निस्फुचकत्वादिति भावः तदुक्तं निमित्तनिदाने
कालाभ्रयोगादुदिताशिलीध्रासंपन्नसस्यां कथयन्ति धात्रीमिति तत् श्रवणसुभगं श्रोत्रसुखं श्लोकस्येतिशेषः तेन च गर्जि
तं श्रुत्वा मानसोत्काः मानसे सरसि उन्मनसः उत्सकका इति याचत उत्सकादुन्मना इति निपातात्साधुः कालान्तरे मानसस्य हिमदु

कर्त्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीध्रामवंध्यां तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः आकैला
साद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवंतः संपत्स्यंते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११ ॥

ष्टत्वात् हिमस्पर्शं हंसानां रोगहेतुत्वादन्यत्र गता हंसाः पुनर्वर्षासु मानसमेव गच्छन्तीति प्रसिद्धं बिसकिसलयानां मृणालाग्राणां
छेदैः सकलैः पाथेयवन्तः पथि सोढव्यं पाथेयं पथि भोज्यं पथ्यतिथ्यवसतिस्वपतेर्ढञ् नर्द्दितः मृणालाग्रसकलैः संबलवन्त इत्यर्थः
राजहंसा हंसविशेषाः राजहंसास्तु चञ्चुचरणैर्लोहितैः सितच्छदा इत्यमरः नभसि व्योम्नि भवतस्तव आकैलासपर्यन्तं पदहुप^
यैनंत सहायाः साथात्राः सहायास्तु सयात्राः स्यादिति शाश्वतः भवते संपत्स्यन्ते संभविष्यन्ते ॥ ११ ॥ =

मे॰टी॰
८

आपृच्छस्वेति प्रियं सखायं प्रियसखं चैनमाह: सखिमप्यपृच्छ जितिटक्षमा सांनातुंगमुन्नतं पुंसां वंद्यैः स्तुदैः स्तवनीयैः रघुपतिपदैः रामपादन्या
सैर्मेखलासु कटकेषु अग्रपमेखलाग्रो नितंब्यानेंद्रियकटके कटिबंधे भवबंधने उतियावद्व: आंकितं चिह्नितं इत्यर्थः सखि
त्वात्याविजत्वाच्च संभ्रमनाहं मंत्रशैलं धिगप्रहटो दृमालिंग्याप्रच्छस्व साधीयामिमं ग्रहोन संभावने आपृच्छस्वनिमित्तं इत्यर्थः

आपृच्छस्वप्रियसखममुंतुं
गमालिंग्यशैलं वंद्यैः पुंसां रघुपतिप
दैरंकितं मेखलासु ।
कालेकालेभवतिभवतोयस्यसंयो
गमेत्यस्नेहव्यक्तिश्चिर
विरहजंमुंचतोबाष्पमुष्णं १२

आप्रि॰ ऽयस्येनोरित्यात्मनेपदं सखित्वं निवहति काले काले प्रति प्रावृट्कालेषु तत्समागमनकालश्च काल शब्देनोच्यते बास्मा
यं हि स्नेहव्यक्तिः भवतः संयोगं संपर्कमेत्य चिर विरहजमुष्णं बाष्पं मूषाग्निजं निजजलेषबाष्पो ग्नेमलोष्मको रिति विस्मय: सुवंतोय
स्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति सधाने हि विरहसंगतानां बाष्पपातो भवतीति भाव: ॥ = ॥ १२ ॥ = ॥

राम
८

संप्रतितस्यमार्गंकथयतिमार्गमितिहेजलदतावदितिकथयतोमत्तउत्तिशेषःत्वत्प्रयाणस्यानुरूपंत्वन्मार्गमध्यानंमार्गमार्गमपदेमास्मिसो।
प्यदेत्र्येवमवेध्वनिरूपितियादवःश्रणुतदनुमार्गश्रवणानंतरंश्रोत्राभ्यांपर्यंतानाहैमनितंस्ययोश्रोत्रमिल्यर्थःपेयमहणात्संदेशा
त्मामात्मसामर्थ्यात्मतेमेसंदेशंवाचिकंसंदेशवागवाचिकंस्यादित्यमरःश्रोष्यसियत्रमार्गेखिन्नःखिन्नोभीक्ष्णंक्षीणबलःसन्नित्यर्थीस्ययोरिति

मार्गंतावछ्रुणुकथ
यतस्त्वत्प्रयाणानुरूपंसंदे
शंमेतदनुजलदश्रोष्यसिश्रोत्रपेयं खिन्नःखिन्नः
शिखरिषुपदंन्यस्यगंतासियत्र
क्षीणःक्षीणःपरिलघुपयःस्रोतसांचोपभुज्य १३

नित्यार्थीद्विर्भावःशिखरिषुपर्वतेषुपदंन्यस्यनिःक्षिप्यपुनर्बललाभार्थंकदिप्येत्यर्थःक्षीणःक्षीणःक्षीणासांकृशीभूतःसन्
गन्त्रापिक्षुदेतत्वात्सर्वविदितःक्लिःश्रोतसांपरिलघुपर्यायेगारुत्वदोषरहितकपलास्फालनखेदितत्वात्पथ्यमितिभावःतथाचवाग्भ
ट्टःनफ्लास्फालनोक्षेपविच्छेदितैःखेदितोदकाःहिमवन्मलयोद्भूताःपथ्यास्तनोमवत्यमूरितिपयःपानिपभुज्यशरीरखेदोपशमनार्थमभ्यवहृत्यसं

॥ ८ ॥

मे॰टी॰
८

अद्रेरिति पवने हि अद्रेः शिखरस्य कूटस्य शृंगं हरति किं स्वित् किं स्विदिति विकल्पवितर्कार्थे इत्यादिषु पठनात् प्रतिशंकया उन्मुखीभिरुन्नतमुखीभिः
स्वांगावोपसर्जनाद् संयोगो यथादिति ३ पम मुग्धाभिर्मूढाभिः मुग्धः सुंदरमूढयो रित्यमरः सिद्धानां देवयोनिविशेषाणामंगनाभिः य
कितचकितं यथा कितं प्रकारं यथा तथा प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः दृष्टोत्साह दृष्टोद्योगः सन् सरसा आर्द्राः निचुलाः स्थलवेतसा यस्मिंस्तस्मा
त्स्थानान्निरेक विमेदेस्यान्निचुलः स्थलवेतसे इति शब्दार्णवे अस्मात्स्थानादाश्रमात् स्थित्वा मार्गे दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूला ये हस्ताः करास्तेषामव
लेपानाक्षेपान्परिहरन् हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपीति विश्वः अवलेपस्तु गर्वे स्यात्लेपने दूषणेपि चेति विश्वः उदङ्मुखः सन् अत्र काया

अद्रेः शृंगं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्च
कितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोद
ङ्मुखः खं दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावले
पान् ॥ १४ ॥

उदीच्यत्वादित्याशयः खमाकाशं प्रत्युत्पत अत्रेदमपि प्रार्थ्यं निरंधनयति रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहायाध्याप
उदीच्यत्वादित्याशयः ... सम अवलेहरतीति हेतुना शि
राव्वदिनानां कालिदासप्रबंधदूषणानां परिहर्ता ... स्थानेन तस्थानादुन्मुखो निर्दिष्टोत्वादुन्नतमुखः सम
हेमहाकविभिरंगनाभ्यां दृष्टोत्साहः सन्नवत्त्यस्य ... प्रबंधमात्मानं वा प्रतिकवि रूढ्वा रितिसर्गनोदोषगुणं भवतीति तेन चाये न
मनाशयेयि स्थित्वा निचुलनिचुलं निचुलंतमात्मानं आरद्भतसिंधुवेगादित्यादिलक्षणो काने मीनां तस्य कविनिचुलं चेत्याह १४

राम
८

रत्नेति रत्नछायानांपद्मरागादिनांमणीनांप्रभानांव्यतिकरोमिश्रणमिवप्रेक्षंदर्शनीयमाखंडलस्येंद्रस्यधनुः खंडमेतदितिव
स्तुनिर्देशोविवक्षितः पुरस्तादग्रेवल्मीकाग्राद्वामलूरविवरात् वामलूरस्त्रनाकुस्त्रवल्मीकंपुन्नपुंसक मित्यमरः

रत्नछायाव्यतिकरइवप्रेक्ष्यमे
तत्पुरस्ताद्वल्मीकाग्रात्प्रभवति
धनुः खंडमाखंडलस्य ये
नश्यामंवपुरतितरांकांति
मापत्स्यतेतेबर्हेणेवस्फुरित
रुचिनागोपवेषस्यविष्णोः॥१५

प्रभवतिआविर्भवति येनधनुः खंडेनतेतवश्यामंवपुः स्फुरितरुचिनाउज्वलकांतिनाबर्हेणपिछेनपिछंबर्हेनपुंस
कमित्यमरः गोपवेशस्यविष्णोर्गोपालस्यकृष्णस्यश्यामंवपुरिवातितरांकांतिंशोभामापत्स्यतेप्राप्स्यते १५

मे॰टी॰
१६

त्वयीति कृषेर्हलकर्मणः फलं सस्यं त्वयि अधिकरणविवक्षायां सप्तमी आपन्नमधीनं अधीनो निघ्न आपन्न इत्यमरः इति
हेतोः प्रीत्या स्निग्धैः स्नेहार्द्रैः ...रित्यर्थः भ्रूविकाराणां भ्रूविलासानामनभिज्ञैः पामरत्वादिति शेषः जनपदवधूनां प
ल्लीयोषितां लोचनैः पीयमानः सत्क्षादरं वीक्ष्यमाणः मालमालाख्यं क्षेत्रं शैलप्रायमुन्नतस्थलं मालमुन्नतभूतलमित्युत्पलदा
णः सद्यस्तत्कालमेव सीरैर्हलैः कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं पथ्यानयो आरुह्य तत्राभिवृष्टेत्यर्थः सुरभिर्घ्राणतर्पण इत्यमरः

त्वय्यापन्नं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः
सद्यः सीरोत्कर्षणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किंचित्पश्चाद्व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण १६

किंचित्पश्चाद्व्रज गच्छ लघुगतिः क्षेत्रनिर्वृष्टत्वात् क्षिप्रगमनः सन् लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः भूयः पुनरपि उत्तरेणैव
व्रज तृतीयायां विधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया पथ्या कश्चिद्धृद्वल भाविति: कुत्रचित्क्षेत्रे कलत्रे गृहे
विहृत्य देवं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोरिति विश्वः दाक्षिण्यभंगभयान्नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः स
बंध्यस्त्वं संचरतीति तद्दयितध्वनिः १६

राम
१६

त्वामिति ॥ आम्राश्चूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स आम्रकूटो नाम सानुमान्पर्वतः ॥ आम्रश्चूतो रसालः स्यादित्यमरः ॥ कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गमित्यमरः ॥ आसारो धारावृष्टिः धारासंपात आसार इत्यमरः तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दावाग्निर्येन तं तथोक्तं उपकारिणमित्यर्थः ॥ अध्वश्रमेण परिगतं प्राप्तं त्वां साधु सम्यङ् मूर्ध्ना वक्ष्यति वोढा वहेर्लट् तथाहि क्षुद्रः कृपणोऽपि दरिद्रः कृपणोऽल्पः इत्यमरः ॥ इति

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना वक्ष्यत्यध्वश्रमप

रिगतं सानुमानाम्रकूटः न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया

संश्रयाय प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

यादवः ॥ संश्रयाय संश्रयणाय मित्रे सुहृदि ॥ अथ मित्रं सखा सुहृदित्यमरः ॥ प्राप्ते आगते सति प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वोपकारापेक्षया विमुखो न भवति यस्तथा तेन प्रकारेणोन्नतः स वा आम्रकूटः अभिमुखो भवतीति किं वक्तव्यं एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात्कार्यसिद्धिरस्तीति लक्षयित्वं तदुक्तं निमित्तनिदाने प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेष्वपि स्थितं भवतीत्यत्रापरमन्यथा लभ्यमंधुवमिति १७

मे॰टी॰
१०

छन्नेति हे मेघ परिणतैः पक्वैः फलैः द्योतंते इति तथोक्तैः आम्राः चूतवनवृक्षाः फलंति पर्यंते च मेघवात्मेनैत्याशयः काननाम्रैर्वनवृक्षैः ।
छन्नोपान्तः आवृतपार्श्वोचलः आम्रकूटाख्यः स्निग्धवेणीसवर्णे मसृणकेशबंधच्छायेः श्यामवर्णे इत्यर्थः वेणीतु केशबंधे जलस्रुतौ या
दवः त्वयि शृंगं शिखरमारूढे सति यस्यच भाविम मावलत्यामिति सप्तमी मध्ये श्यामो मध्यादन्यत्र शेषे विस्तारे पांडुः हरिणः

छन्नोपांतः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां ॥
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपांडुः १८

हरिणः पांडुरः पांडुरिमरः भुवः स्तन इवामरमिथुनानां खेचराणामिति भावः प्रेक्षणीयां दर्शनीयामव
स्थान्नूनं यास्यति मिथुनग्रहणं कामिनामेव स्तनत्वेनोत्प्रेक्षासंभावनीति कृतं यथा पथिकोतः कश्चित्कामिका १०
मिनीनां कुचवत्स्तशेवीक्षीतः सन्नस्पिति नद्धवानयिच्छनोनापि कायाः स्तनोद्भुतिधनिः ॥ १८ ॥राम
राम

स्थित्वेति हे मेघ वनेचरंतीति वनेचराः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुक् तेषां वध्वः भिल्लांगनास्ताभिर्भुक्ता लतागृहा यस्मिन् त-
स्मिन् निकुंजः कुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः तत्र तेन तत्र विनोदोस्तीत्यर्थः तस्मिन्नाम्रकूटे मुहूर्तमल्पकालं मुहू-
र्तमल्पकाले स्याद् घटिकाद्वितयेपि चेति शाश्वतः स्थित्वा न तु चिरं कार्यविरोधादिति भावः विश्रम्येत्यर्थः तोयोत्सर्गेण त्वमासारल-
घुत्वं वर्षेण द्रुततरगतिर्लाघवादिति शीघ्रतरगतिः सन् तस्मादाम्रकूटात्परं अनंतरं तत्परं वर्त्म मार्गं तीर्णस्तीर्त्वा इति क्तांतः उप-
लैः पाषाणैर्विषमे विंध्यस्याद्रेः पादे विंध्यप्रत्यंतपर्वते पादाः प्रत्यंतपर्वता इत्यमरः विशीर्णां समंततो विसृमरां एतेन क-

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुंजे मुहूर्त्तं तोयोत्सर्गाद्द्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः रेवां द्रक्ष्यस्युपल
विषमे विंध्यपादे विशीर्णां भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमंगे गजस्य १९

स्याश्लिष्टा मुक्ता प्रियतम वर्षेणापातो पि ध्वन्यते रेवां नर्मदां रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका इत्यम-
रः गजस्यांगे शरीरे भक्तयो रचनाः रेखा इति यावत् भक्तिर्निर्मंत्रणे भागे रचनायामिति व्याख्याने विन्या-
सच्छेदैर्भंगीभिः ताभिर्विरचितां भूतिं शृंगारमिव भासितामिव भूतिर्मातंगशृंगारे जातौ भस्मनि संप-
दीति विश्वः द्रक्ष्यसि अयमपि महान्नयनकौतुकलाभ इति भावः १९

मे॰टी॰ तस्याइति हे मेघ वांतवृष्टिरुद्गीर्णवर्षः सन् त्वं वमनस्य व्यस्पतेति तिक्तः सुगंधिभिर्मिश्रितकरसवद्भिः स्यानिक्तो रसे सुगंधे
११ चेति विश्वः वनगजमदैर्वासितं सुरभितं भावितं महिमहिंध्यमलयागजानां प्रभवा इति विंध्यस्य मजप्रभवत्वादिति मा
वः जंबैः प्रतिहतरयं प्रतिबद्धवेगं श्रवयेयमित्यर्थः तस्याः रेवायास्तोयमादायगच्छेत्त्वं जः हे घन मेघ अंतः सारोतले

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वांतवृष्टि
र्जंबूकुंजप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः
अंतःसारं घनतुलयितुं नानिलः शक्ष्य
ति त्वां रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय २०

वस्य जं त्वामनिलो वायुः तुलयितुं न शक्ष्यति शक्तो न भविष्यति तथा रिक्तो निःसारः शून्यः सर्वो विलघुर्भवतीत्य ११
र्थः पूर्णता सारवत्ता गौरवाय प्रकर्षाय भवतीत्यर्थः आदौ वमनशोधितस्य पुंसः श्लेष्मप्रशमनाय लघुतिक्तक राम
षायाबुपाना लब्धबलस्य वा तत्प्रकर्षो तस्यादिति २०

नीपमिति। सारंगा मतंगजाः कुरंगा वा भृंगा वा। सारंगाश्चातके भृंगे कुरंगे च मतंगजे इति विश्वः। अर्धरूढैरर्धोद्गतैः के
सरैः किंजल्कैः हरितं पलाशवर्णं पलाशो हरितो हरिदित्यमरः। हरितं च तत् कपिशं च श्यामः स्यात् कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते इत्यम
रः। श्याववर्णमित्यार्थ्याः यावत्। वर्णो वर्णेनेति समासः। नीपं स्थलकदंबकुसुमं स्थलकदंबके नीपं इति शाश्वतः। दृष्ट्वा संप्रेक्ष
विदित्वेति यावत्। अनुकच्छं कच्छेषु अनूपेष्वनेकच्छं अव्ययं विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध इ
त्यमरः। आविर्भूता प्रथमा प्रथमोत्पन्ना मुकुला यासां ताः। कंदलीः भूमिकंदलीः कंदली द्रोणपर्णी स्निग्धकंदा कंदलोद्भवे

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढैराविर्भूतप्रथममुकुलाः कंदलीश्चानुकच्छं दग्धा
रण्येष्वधिकसुरभिं गंधमाघ्राय चोर्व्याः सारंगास्ते जललवमुचः सूचयिष्यंति मार्गं

२

भूमिकंदली पीतिप्राण्यार्णवे जग्ध्वा भक्षयित्वा अदो जग्धिरिति जग्धादेशः। अरण्येषु अधिकसुरभिमिति
घ्राणतर्पणं गंधारण्येष्विति पाठे गंधमित्यधिकविशेषणं सामर्थ्यात्। कंदलीश्च दृष्ट्वैवेत्यन्वयो द्रष्टव्यः। उर्व्या
भूमेर्गंधमाघ्राय जललवमुचो मेघस्य मार्गं सूचयिष्यंति अनुमापयिष्यंति यत्र यत्र वृष्टिकार्यं नीपकुसुमादि
कं दृश्यते तत्र तत्र अन्वयाद् वृष्टिः कार्येति अनुमीयत इत्यर्थः। २१

मे॰टी॰
१२

॰अंभ इति प्राग्रिमसमपि व्याख्यापते अंभोविंदूनां वर्षोदविंदूनां ग्रहणे सर्वसहाय तिनमंभुचातकस्पा हितं म्रसग्रहणोद
कस्य स्पते वांशोगहेन त्वादंनवालेरावलोकरे वनराश्चातकोन्वाक्षमाणाकीनकात्यस्यंतः श्रेणीभूताविद्रुपंक्तो अम

अंभोविंदूग्रहण
रमसाश्चातकान्वीक्षमाणाः
श्रेणीभूतीपरिगणनयो
निर्दिशंतोवलाकाःत्वामासाद्यस्तनि
तसमयेमानयिष्यंति सिद्धाः
सोत्कंठानि प्रियसहचरी
संभ्रमालिंगतानि २२

ततश्चावेक्षिवलाकानकपंक्ती परिगननयराकाराह्वेतिह्यूतिसंख्यानेन निर्दशंतो हस्तेनालोपंतः सिद्धास्तनितसमयेत
न्तितकाले सोत्कंठाप्रकाणि प्रियसहचरीसंभ्रमेनालिंगनानि आसाद्य स्वयुग्रहणाश्लेवस्वमनुभयेत्यर्थःत्वां
मानयिष्यति वन्निमित्तत्वात्सुखलाभस्येतिभावः २२

राम
१२

उत्पश्यामीमिति हे सखे मेघ मत्प्रियार्थं प्रयातुं आकृतं त्वां द्रुतं शीघ्रमपि सत्वरं लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः । पिपासोः पातुमिच्छोः विपातेस्सन्नंतादुप्रत्ययः ते
तव ककुभैः कुटजैः कुसुमैः सुरभौ सुगंधे ककुभः कुटजो ऽर्जुन इति शब्दार्णवे । पर्वते पर्वते वीप्सायां द्विरुक्तिः काल
क्षेपं कालस्य विलंबं नयो विलंबे वेनिदायामिति विश्वः उत्पश्यामि तर्कये देवि विलंबहेतुं दर्शयन्नाह गमनं प्रार्थयते शुक्ले

उत्पश्यामिद्रुतमपिसखेमत्प्रियार्थंयियासोः कालक्षे
पंककुभसुरभौ पर्वते पर्वतेते शुक्लापांगैः सजलनयनैः स्वागती
कृत्यकेकाः प्रत्युद्यातः कथमपिभवान्गंतुमाशुव्यवस्येत्

॥ २३ ॥

ति सजलानि सानंदबाष्पानि नयनानि येषां तैः शुक्लापांगैर्मयूरैः मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापांगः शिखावल इति
याव: केकावाणी केकावाणीमयूरस्येत्यमरः स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य प्रत्युद्यातः प्रत्युद्गतः मयूरवाणी
कृतातिथ्य इत्यर्थः भवान्कथमपि यथा कथंचित् आशुगंतुं व्यवस्येत् व्यवसायं कुरुत साधने लिङ् शेषे प्रथम इति

ग

मे॰टी॰
२३

पांडुइति हेमेघत्वय्यासन्नेसन्निकृष्टेसतिदशार्णानामजनपदास्सूचिभिन्नैःसूचिवत्कुसुमाग्रेषुभिन्नैर्विकासितैः केतकीकुसुमैःपा
डुछायापीतवर्णाः उपवनानांवृतयः कंटकशाखावर्णानिवेषुतेनथोक्ताःमार्गेनसांततोवृत्तिरित्यमरः तथागृहवलभुजां
काकादिग्रामपक्षीणांनीडारंभैःकुलायनिर्माणैःकुलायोनीडमस्त्रियामित्यमरः ग्रामचैत्याः ग्रामाणिचैत्यानि रथ्यावृक्षाः चैत्य.

पांडुछायोपवनवृतयःकैतकैःसूचिभि
न्नैर्नीडारंभैर्गृहबलीभुजामाकुलग्रा
मचैत्याःत्वय्यासन्नेपरिणतफलश्यामजं
बूवनान्ताःसंपत्स्यंतेकतिपयदिनस्था
यिहंसादशार्णाः २४

मायतनेबुद्धिविहारोद्यानपादपेइतिस्मृः ग्राकुलानिसंकीर्णानिनगमेषुचैत्यानिवेषुतेनथोक्ताः तथापरिणतैः पक्वैः
फलैः श्यामानिपानिजंबूवनानितैरंताःरम्याःमनवदसितेरम्येसमाप्तावंतःइष्यतेइतिशब्दार्णवे तथाकतिपयेष्वेव
दिनेषुस्थायिनोहंसायेषुतेनथोक्ताः एवंविधासंपत्स्यतेभविष्यंति ॥ २४ ॥ राम
२३

तेषामिति दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशेति लक्षणं नामधेयं यस्यास्तां लक्षणं नाम्नि चिह्नेऽपि इत्यमरः तेषां दशार्णानां संबंधिनीं राजधा
नीं तिष्ठंत्यस्यामिति राजधानी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् नेष्ठागलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यात् समासः
ता प्रधाननगरी प्रधाननगरी प्रधाननगरी राज्ञां राजधानी इति कथ्यते इति शाश्वतः गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्व
स्य विलासिताया विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रतिलंपट इति शाश्वतः अविकलं समग्रं फलं लब्धा लब्धेत्व

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं गत्वा सद्यः
फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा तीरोपांतस्तनितसु
भगं पास्यसि स्वादु यस्मात्सभ्रूभंगं मुखमिव पयः वेत्रवत्या
श्चलोर्मि २५

येतिशेषः कर्मणि ल्युट् कुतः यद्यस्मात्स्वादु मधुरं चलाः ऊर्मयो यस्य तत् चलोर्मितरंगितं वेत्रवत्या नाम नद्याः पयः
वेत्रवत्या नाम नद्याः पयः सभ्रूभंगं भ्रूकुटिलं युक्तं दशनपीडयेति भावः मुखमिवाधरमिवेत्यर्थः तीरोपांते तटप्रांते
यत्स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन मणितमपि दृश्यते ऊर्ध्वमुच्चलितं कंठनासिकहुंकृतं स्तनितं मणितमल्प
योषवदेति लक्षणात् पास्यसि पिबत्वत्लट् कामिना मधुरास्वादः सुरतादतिरिच्यत इति भावः ॥२५॥

मे॰टी॰ नीचैरिति हेमेघ तत्र विदिशासमीपे विश्रामो विश्रमः खेदापनयः भावार्थे घञ्प्रत्ययः तस्य हेतुः तस्य विश्रामहेतोः विश्रा
१४ मकारणात् विश्रामार्थमित्यर्थः षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी विश्रामेत्यत्र नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति पा
णिनीयेन वृद्धिप्रतिषेधेपि विश्रामो वा इति चन्द्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानात् रूपसिद्धिः प्रौढपुष्पैः प्रवृद्ध
मैः कदम्बैः नीचैराख्यः त्वत्संसर्गात् पुलकाः प्रसंजाता अस्य पुलकितमिव संजातपुलकमिव स्थितं तारकादित्वादितच्प्रत्ययः

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो
स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः
यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा
मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २६

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेः गिरौ वसेत्यर्थः उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् नीचैर्गिरिः पण्याः क्रेयाः स्त्रियः पण्यस्त्रियो वे
श्याः वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्री उपजीविनीति शब्दार्णवे तासां रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः विमर्दोत्थे परि
मलो गन्धे जनमनोहरे इत्यमरः तमुद्गिरन्ति वा वमन्तीति तथोक्तानि तैः शिलावेश्मभिः कन्दरैः नागराणां पौराणां उद्दामानि उत्कटानि
यौवनानि प्रथयति प्रकटयति उत्कटयौवनाः विदग्धनरकान्ताः कामिनां विश्रम्भविहारार्थं कानिचिन्मार्गाणि भयान्निशीथसमये राम
येवं घनविविक्तदेशान्याश्रित्य रमयतीति ॥२६॥ १४

विश्रांत इति विश्रांतः सन् नगजनीचैर्गिरौ विनीताध्वश्रमः सन् अथ विश्रांतेरनंतरं वने अरण्ये यानद्यस्तासां तीरेषु जाता
नि स्वेदपटलानि अर्क्कद्विमात्रोल्पश्रैः नवनदीति पाठे उद्यानस्थितपाद्यत्वेन कथंभो दूर्व्वारः तेषामुद्यानानामाराममाणां संबंधी
नि यूथिकाजलकानि मागधीकुसुमस्तबकुलानि मागधी गणिका यूथिके त्यमरः कोरकजालककुसुमकुलक
लिकाकुड्मलककलिकानि तुल्यानीति हलायुधः नवजलकणैः सिंचन्नार्द्रीकुर्वन् तथा गंडयोः कपोलयोः स्वेद

विश्रांतः सन् व्रज वननदीतीरजातानि सिंचन्
उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि गंडस्वेदा
पनयनरुजाक्लांतकर्णोत्पलानां छायादानात्क्ष
णपरिचितः पुष्पलावीमुखानां २७

स्यापनयनेन स्वेदमार्जनेन या रुजा पीडा मर्दनादित्वाद्रुक् प्रत्ययः तया क्लांतानि म्लानानि कर्णोत्पलानि येषां तेषां
पुष्पाणि लुनंतीति पुष्पलाव्यः पुष्पावचायिकाः स्त्रियः कर्मण्यण् इति छात् जित्यादिना ङीप् एतासां मुखानि
तेषां छायाया अनातपस्य दानात् कांतिदानं च ध्वन्यते छायात्वनातपे कांतावित्यमरः कामुकदर्शनात् कामि
नीनां मुखे विकाशो भवतीति भावः क्षणपरिचितः क्षणं संस्पृष्टः सन् व्रज गच्छ ॥ २७ ॥

मे॰टी॰
१५

वक्रइति उत्तराशांकुवेरींदिशंप्रतिप्रस्थितस्यभवतः यस्मातउज्जयिनीमार्गोवक्रोयद्यपिदूरो यद्यपीत्यर्थः।वि
ध्यादुत्तरवाहिन्यानिर्विध्यायाःप्राग्भावेकियत्यपिदूरेस्थित्वाउज्जयिन्यादेवतायाउत्तरे पथस्ततोनिर्विध्या
पश्चिमइतिवक्रत्वंतयाप्युज्जयिन्याःविशालनगर्याःविशालोज्जयिनीसमेत्यमरःसौधानामुत्संगेषु

वक्रःपंथायदपिभवतःप्रस्थितस्योत्तराशांसौधोत्संगप्रणयविमुखोमास्मभूरुज्ज
यिन्याःविद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्रपौरांगनानांलोलापांगैर्यदिनरमसेलोचनैर्वंचितोसि
२८

परिभागेषुप्रणयःपरिचयःप्रणयःस्यात्परिचयेयाञ्चायांसौहृदेपिचेतियादवः तस्यविमुखःपराङ्मुखो
मास्मभूर्नभवेत्यर्थः स्मोत्तरेलङ्चेति चकारालाशीरर्थेलुङ् नमाङ्योगेइत्यडागमप्रतिषेधातउज्जयि
न्याविद्युद्दाम्नाविद्युल्लतास्फुरितेभ्यःस्फुरणेभ्यश्चकितैर्भीतैर्लीलापांगैस्सकटाक्षैर्लोलैःपौरांगनानांलो
चनैर्नयनैःयैर्नरमसेयदितर्हित्वंवंचितःप्रतारितःस्याज्जन्मवैफल्यंभवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

राम
१५

संप्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्ये मार्गे निर्विन्ध्यासेवनमाह वीचिक्षोभेति हे सखे त्वं पथि उज्जयिनीपथि वीचिक्षोभेन तरंगचलनेन स्त
नितानि शब्दायमानैस्तैः विहगानां हंसानां श्रेणिः पंक्तिरेव काञ्चीगुणो यस्यास्तस्याः स्खलितेनोपस्खलितेन मंदसंस्खलिते
न सुभगं यथा तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्याः गच्छन्त्याः स्वनयाः दर्शिता प्रकटिता आवर्त्तो भ्रमः अम्भसामभ्रमरावर्तनाभिर्यस्याः स्यदावर्त्तो भ
सां भ्रम इत्यमरः निर्गता विन्ध्यान्निर्विन्ध्या नाम नदी निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति समासः तस्याः नद्याः सन्निपत्य संगत्य रसो

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ॥
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सन्निपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु २८

जलमभ्यन्तरे यस्य सः अन्यत्र रसेन शृङ्गारेणाभ्यन्तरो व्याप्तो भव अंतरंगो भव सर्वथा तस्या रसमनुभवेत्यर्थः शृंगारादौ
जले वीर्ये द्रवे गुणे विषे शृङ्गे रूपे आस्वादे द्रवे रसः पारदे इति शाश्वतः ननु तत्प्रार्थनामन्तरेण कथं तत्संगानुभवो यु
ज्यते इत्यत आह स्त्रीणामिति स्त्रीणां प्रियेषु विषये विभ्रमो विलास एवाद्यं प्रणयवचनं प्रार्थनावाक्यं हि
स्त्रीणामेष स्वभावो यद्विलासैरेवानुरागप्रकाशनं न तु कंठत इति भावः २८

मे.दी.
२८

निर्विंध्याया विरहावस्थां सूचयन् नन्वमूर्णी प्रार्थयते वेणीति । प्रवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोकं च सलिलं यस्याः
सा तथोक्ता वेणीभूतं केशपाशप्रा इति वैजयन्ती ते हं हंती ति सूदाः उग्रपवधुः तद्वेणः तटयोरुहा ये तरवस्तेभ्यो भ्रंशिनी
नितयोक्तैः जीर्णपर्णैः शुष्कपत्रैः पांडुछाया पांडुवर्णा प्रतनावहे सुभग विरहावस्थया पूर्वोक्तप्रकारया कार
र्श्येन प्रतीतस्य एनां यतः कालमतीत्य गतस्य प्रोषितस्य धेः तेन वशो भाग्यं सुभगत्वं सुभगासि द्वर्तेः पूर्वपदस्य चेत्यु
भयपदवृद्धिः व्यंजयंती प्रकाशयंती सा खलु सुभगो यं मगनानाकामयंते इति भावः सा पूर्वोक्ता सिंधुर्नदी निर्विंध्याख्यो

वेणीभूतप्रतनुसलिलां नामतीतस्य सिंधुः पांडुछायातटरुहतरुभ्रंशिभिः जीर्णपर्णैः सौ
भाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यंजयंती कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ३० ॥

नद्यां नानदे सिंधुर्देशभेदे वधौ गजे इति वैजयंती येन विधिना व्यापारेण कार्श्यं त्यजति स विधिस्त्वयैवोपपाद्यः कर्तव्य
इत्यर्थः स विधीरे कामवृष्टि रसंभोगः कादमावनिबंधनत्वात् कार्श्यस्येति भावः इयं पद्यमीमदनवृष्याक्षदमरणिरह
स्येन पनश्रीतिः प्रथममविता सेग स्ननो परसंकल्पः विचूछेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रधाना शाउन्मादो मूर्छा मृतिरित्येको
स्मरदशा दशैव स्युरिति तेनाम नीतस्येति पाठमाश्रित्य सिंधुर्नाम नद्यंतरमिति व्याख्यानं चिंत्यं सिंधुर्नाम काश्मीरस्थः का

राम
२८

प्राप्येति विदन्तीति विदा उग्रप्रधलक्षणाः वः उदयनो वत्सदेशस्थानस्य विदा उदयनकारलक्षेप कोदत्तापिल्लादस्ययः उदयनस्य वत्स-
राजस्य कथानां वासवदत्ताहरणप्रवृत्तीनां आख्यानानां कोविदास्तज्ञा वृद्धाः ग्रामे वृद्धेषु बहुलेषु सन्ति ये तेन तान् अवन्तीति नाम्ना मस-
नपदान् प्राप्य तत्र पूर्वोक्तां सौधोत्संगप्रणयविमुखो मा स्म भूर उज्जयिन्या मनुसर प्राप्नुहि श्रीविशालां संपद्युक्तां शोभा संपत्ति य
प्राप्तलक्ष्मीदिवसप्रदः इति विश्वः विशालापुरीमुज्जयिनीमनुसर व्रज कथमिव स्थितां सुचरितफलस्वर्गोपभोगल

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालां
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकं ३१

क्षये स्वल्पीभूते सत्यल्पावशिष्टे सतीत्यर्थः गां भूमिं गतानां गौरिलावाक्स्वर्गिणी स्वर्गेत्यमरः तनूरपि भूलोकगतानां
मित्यर्थः स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषैः भुक्तावशिष्टैः पुण्यैः सुकृतैः हृतमानीतं स्वर्गार्थान् उत्थितमेवाप्ते स्वर्गमानावसंपदा-
वादिति भावः कान्तिमत् उज्ज्वलं सारभूतमित्यर्थः एकं मुख्यादन्यत एके मुख्यान्यकेवलाः इत्यमरः दिवः स्वर्गस्य
खण्डमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा एतेन ज्ञातसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वमुज्जयिन्या व्यज्यते ३१

मे॰टी॰
१८

दीर्घीकुर्वन्निति शिप्राया विशालायां प्रत्यूषेषु अहर्मुखेषु प्रत्यूषोहर्मुखं कल्यमावितिविश्वः पटु प्रस्फुटं मदकलं मदेनाव्यक्तमधुरं ध्वनौ नु॰
मधुरास्फुटे कलइत्यमरः सारसानां पक्षिविशेषाणां सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वय इति यादवः पदा सारसानां हंसा
नां वा सारसो हंसः इति शाश्वतः कूजितं रुतं दीर्घीकुर्वन् समायतं कुर्वन्नित्यर्थः यावद्वातं शब्दानुवर्तते इति भावः तेन प्रि
ययतमस्य चाटुवाक्यानुसारित्वं च गम्यते स्फुटितानां विकसितानां कमलानामामोदे
न परिमलेन सह यामैत्री संसर्गस्तेन कषायः सुरभिः रागद्रव्ये कषायो गन्धनिर्यासे सौरभे रसे इति यादवः अन्यत्र वि
मर्दगन्धीत्यर्थः विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे आमोदः सोऽतिनिर्हारीत्यमरः अङ्गानुकूलः सुखस्पर्शः

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां प्रत्यूषेषु स्फुरितकमलामोदमैत्रीकषाया यत्र स्त्री
णां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ३२ ॥

अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवाहनइत्यर्थः मर्दनमिति शेषः अशिशिरत्वपरिमलविशिष्टत्वसंवाहनानीति संवाहनैर्वा
रतेषु श्रमनाशयः एतच्च विशेषणवत्त्वेति शिप्रावातमित्यत्र यथा पृथिव्या संवाहनानीमितिशिप्रानामका यस्याः नद्यास्तस्या नदी
तस्या वातः शिप्रावातः शिप्रागन्धोऽपि न घातनार्थ प्रार्थनाचाटुकारं तस्य प्रार्थनायां चाटुकं करोतीति तत्स्य प्रेमसंभवः
रतार्थं प्रियवचनमयाप्तेत्यर्थः कर्मण्यणप्रत्ययः अपकामीवलमत्रश्रस्त्रीणां सुरतग्लानिसंभोगखेदं हरतीति हरति घातुकं
नि विशेषण पूर्वे वेदादिष्वपि प्रियतमप्रार्थनोपसम्पन्नयतीति भावः उतः परास्त्रिमपि श्लोकत्रयव्याख्यायते ३२ राम
१८

हारानिति तारानिति यस्यां विशालायां कोटिशो विपणिषु पण्यवीथिकासु विपणिः पण्यवीथिकेत्यमरः । इदं विशेषणं यथा लिंगं सर्वत्र संब
ध्यते तारान् स्थूलान् तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरलो हारमध्यगः इति विश्वः तरलगुटिकान् मध्यमणीन् अत्र महारत्नान् तरलो हारमध्य
ग इत्यमरः पिंडमणीन् महारत्नेन्द्रनीलादिकाः वट्टिया सदृशा इति प्रसिद्धाः वेहारान् मुक्तावलीः तथा कोटिशः शंखाश्च शुक्तीश्च शंखाः सौ
दांश्च शुक्तिः मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तीः शंखः स्यात् कंबुरस्त्रियामित्यमरः शष्पश्यामान् नवघासवर्णान् शष्पं बालतृणं घासो
सोऽर्जुनमित्यमरः उन्मयूखप्ररोहान् ऊर्ध्वरश्म्यंकुरान् मरकतमणीन् गारुडरत्नानि तथा विद्रुमाणां च भं
गान् प्रवालखंडांश्च विपणिरचितान् दृष्ट्वा सलिलनिधयः समुद्रास्तोयमात्रावशेषाः संलक्ष्यन्ते तथा

हारान्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शंखशुक्तीः शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् दृष्ट्वा यस्यां मा
विपणिरचितान्विद्रुमाणां च भंगान् संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ३३ प्रद्योतस्य प्रियदुहि
तरं वत्सराजोऽत्र जह्रे हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तंभमुत्पा
ट्य दर्पादित्यागन्तून् रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ३४

गमीयंतइत्यर्थः रत्नाकरादप्यतिरिच्यते रत्नसंपत्तिरिति भावः ३३ प्रद्योतस्येति अत्र प्रदेशे वत्सराजो वत्सदेशाधीश्वरः प्र
द्योतस्य नाम उज्जयिनीनायकस्य राज्ञः प्रियदुहितरं वासवदत्तां जह्रे जहार अत्रास्थाने तस्यैव राज्ञः प्रद्योतस्य हैमं सौवर्णं ताल
द्रुमवनमभूत् अत्र नलगिरिर्नाम सुरंदुर्दन्ती दीपोद्भूतो दर्पान्मदात् स्तंभमालानमुत्पाट्य उड्डीय उद्भ्रान्तः उत्पतित इति कुतः
न् कुतूहलाभिः कथाभिरित्यर्थः आभिः पूर्वोक्तकथाभिस्साकोविदः जनः आगंतून् देशान्तरादागतान् अभि
ज्ञः कुशलः जनः स्वयं बन्धून् विशालायां रमयति विनोदयति अत्र मालिकालंकारः तदुक्तं अतीतानागतयत्रस्य
हीत्वे न लक्षते अत्यद्भुतार्थकथनात् भाविकं तदुदाहृतमिति ३४

मे.टी.
१८

शाखाप्रपामेतिहे जलद त्वं विशालायां वाहा हयाः अग्रण्यामाः पलाशवर्णाः अत एव दिनकरहयस्पर्द्धिनो वर्णतो वेगतश्च स्पर्द्धमाना
कल्याण यत्र शैलोदग्राः शैलवत् उन्नताः करिणः प्रभेदात् मदस्रावात् हेतोः त्वमिव वृष्टिमन्तः अग्रेणयन्तीत्यग्रण्यः सन्तः हि येत्या
दिना क्विप् अग्रगामिन्यो न पदेतीति वत्न्यामस्तु वमण् योद्धाग्रामग्रण्यो भटश्रेष्ठाः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखं सम्मितरावणं तस्थि
वांसः अनन्तरावधिं चन्द्रहासस्य रावणासेः व्रणाङ्कैस्तान्येवाङ्कास्तैश्चिह्नैः किंस्वदहासो रावणासावसिमात्रे पितृदिति माघवतः प्र
त्यादिष्टाभरणरुचयः प्रतिविद्धभूषणकान्तयः शास्त्रप्रहाराएवाभीष्टाणाम्भूषणमिति भावः अत्रापि माविकाल कारः ३५

शाखाप्रपामादिनकरहयस्पर्द्धिनो यत्र वाहाः शैलादग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् योधा
ग्रण्यः प्रतिदिशमुखं संयुगे तस्थिवांसः प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ३५
जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपैर्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः हर्म्ये
ष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखिन्नान्तरात्मा नीत्वा खेदं ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ३६ ॥

जालोद्गीर्णैरिति जालोद्गीर्णैर्गवाक्षमार्गनिर्गतैः जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटेऽपि त्यादवः केशसंस्कारधूपैर्वनिता
केशवासनार्थगन्धद्रव्यधूपैरित्यर्थः अत्र संस्कारधूपयोस्तादर्थ्येपि प्रकृतिविकारत्वाभवादश्वघासादिवत्षष्ठी
समासेन चतुर्थीसमासः उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः तथा बन्धुप्रीत्या बन्धुरितिप्रीत्या भवनशिखिभिर्गृहमयूरैर्दत्तो नृत्यमेवो
पहारस्तत्पायनं यस्मै स तथोक्तः उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु ललितवनितानां सुन्दरस्त्रियः
ललितानायिका सुन्दरमितिशाश्वतः तासां पादरागेण लाक्षारसेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु हर्म्येषु धनिकभवनेषु अस्याः उज्जयिन्याः लक्ष्मी
पश्यन्नित्यर्थः अध्वखिन्नान्तरात्मा अध्वगमनेन खिन्नचेतास्तां अपनीत्वा ॥ ३६ ॥

राम
१८

पर्त्रेरिति भर्त्तुः स्वामिनो नीलकंठस्य भगवतः कंठस्येव छविर्यस्यासौ इति हेतोर्गणैः प्रमथैर्गणाः तु गणानामर्थात् गणेशप्रमथमेवुपदर्शनप्राद्धः सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् शिवस्य साहश्यादपि प्रियत्वं भवेदिति भावः त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तद्धितार्थेत्यादिना समासः तस्य गुरोश्चंडीश्वरस्य कात्यायनीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यस्थानं पायाः गविध्यर्थे उक्तो शेषस्कर त्वात्सर्वेषां गंतव्यमिति भावः उक्तं च स्कांदे आकाशे तारकालिंगं पाताले हाटकेश्वरं मर्त्यलोके महाकाल दृष्ट्वा काममितमाप्नुयादिति नकेवलं तत्र गमनं किंतु तत्स्थानमपि

मर्त्तुः कण्ठच्छविरितिगणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य
धूतोद्यानं कुवलयरजोगंधिभिर्गन्धवत्या
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ३८

दं किंतु विलासस्थानमपीत्यर्थः कीदृशं कुवलयपरागोगंधिभिः तत्र लग्नरागगंधवद्भिस्तोयक्रीडानिरतानामासन्नानां युवतीनां स्नानेः स्नानीयैश्चंदनादीकारणैः तु स्नानीयैरमिवासितैरस्मानमिति भावः येन तिक्तैः सुरभिभिः कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येवप्रकीर्तिता इति हलायुधः सौगंध्यातिशयार्थमित्येवेत्यहं यंगंधवत्यानाम नद्यास्तत्र तस्यामरुद्भिर्धूतोद्यानं कंपिता क्रीडामिति धाम्नो विशेषणं ३८

मे॰ टी॰ अपीति॥ अयं हे जलद महाकालं नाम परमेश्वरं स्थानं अन्यस्मिन् संध्यातिरिक्ते पि काले आसाद्य प्राप्य तेन त्वया स्थातव्यं त्वया स्थातव्य
मित्यर्थः कुतो नीकलैर्विशेषतो यावद्भानु कालेन भानुः सूर्यो नयनविषयं दृष्टिपथमित्यर्थः अत्येति अतिक्रामति अस्तमया
१६ त्स्थातव्यमित्यर्थः यावदित्येतेन अवधारणे यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः। किमर्थं मत्र॥

अप्यन्यस्मिन् जलधर महाकालमासाद्य
काले स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भा
नुः कुर्वन् संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया
मामंद्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानां ३९

आ कुर्वन्निति श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनः शिवस्य संध्यायां बलिः पूजा तत्र पटहतां कुर्वन् संपादयन् आमंद्राणा
मिमन्द्रं गंभीराणां गर्जितानाम् अविकलं अखंडं फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि लब्धे कर्तरि लृट् महाकालनाथ बलिपटहत्वेन राम
विनियोगाद्गर्जितसाफल्यं स्यादित्यर्थः ३९ १६

पादन्यासैरितितत्रसंध्याकालेपादन्यासैश्चरण निक्षेपैः क्वणिताः शब्दायमानारशनायासांतास्तथोक्ताः क्वणितरेक
मेकत्वा हस्तयोःकर्मकेल्यादिनाकर्त्तरिक्तः लीलयाविलासेनावधूतैः कम्पितैरत्नानां कंठमणीनां छायया कान्त्याखचि
तावलयश्चामरदंडोयेषांतैः वलिः चामरदंडेषु तदाविरलत्वं मर्मणीतिविश्वः चामरैः वालव्यजनैः क्लान्तहस्ताः एतेनदे

पादन्यासक्वणित
रशनास्तत्रलीलावधूतैरत्न
छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ता
वेश्यास्त्वत्तोनखपदसुखान्प्राप्यवर्षाग्र
बिन्दूनामोक्ष्यन्तेत्वयिमधुकरश्रे
णीदीर्घान्कटाक्षान् ४०

देशिकं नर्त्तनंसूचितंतदुक्तंनर्त्तनंसर्वदेवेषुकवस्मादिदंडिकयामरस्य जः वीणांवेघन्तायतस्मार्द्धनर्त्तनंनदेशिकं
मवेदिति वेश्यामहाकालनाथस्यदेवस्यनर्त्तनीगणिकास्त्वत्तोनखपदेषुनखक्षतेषुसुखा सुखहेतोःसुखेषुख
मितिशब्दः वर्षास्याग्रविन्दून्प्राप्यत्वयिमधुकरश्रेणीदीर्घान्कटाक्षान्पाङ्गनामोक्ष्यन्तेपरिः स्फुरितः सतः सद्यः प्र
त्युपकुर्वन्तइतिभावः कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणंशिवोपासनाफलंसद्यो लभ्यासइतिध्वनि ४०

मे. टी.
२०

पश्चादिति पश्चात्संध्याबल्यनंतरं पशुपतेः प्रियस्य नृत्यारंभे ताण्डवप्रारंभे प्रतिनवजपाकुसुमरक्तं सन्ध्यप्र
जपापुष्पमारक्तं सांध्यामंबुसाध्यं तेजो धारन्ः उच्चैरुन्नतं भुजा एव तरवस्तेषां वनं मंडलेन मंडलाकारेणाभि-
लीनः प्रभिव्याप्तः सन् कर्त्रे दिक्षः भवान्या भवपत्न्या भवप्रार्थ... हिमारण्यपवपवनमानुलावार्पीणा
मानुगि निद्वीप आनगाग मश्चस्थानः नृहे गोगजाजिन भवपत्न्योक्तंऽतरावन्ति मितेनिश्चलेन नयनेय यस्मिन्

पश्चादुच्चैर्भुजतरुव
नं मंडलेनाभिलीनः सांध्यं
तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः नृत्या
रंभे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां शांतोद्वे
गस्तिमितनयनं दृष्टभ
क्तिर्भवान्या ४१ ॥

मोणितनः उद्वेगस्तर्यरितेनेक्तिधो भयेसंभ्रमगामिनीति शाव्यार्णवे भक्तिः प्रेम्णेव्यनुरागः भार्यक्तिन यत्यया दृष्टा भक्ति
र्यस्य दृष्टभक्तिः सन् पशुपतेरार्द्रशोणितार्द्रयन्नागाजिनं गजचर्म प्रासितं यमैस्तक्रतिः स्त्रीत्यमरः तदेच्छां गहरनिवर्तनय
त्समेवतत्स्थाने भवेत्यर्थः गजासुरमर्दनानंतरं भवान्महादेवस्तदीयमार्द्रीजिनं भुजमंडलेन विभ्रताण्डवस्याकारे तिस राम
२०

दृश्यं महाकालस्य सान्ध्यंकालमभिधायपुनरपिनगरस्त्रीप्रकामारं गच्छन्तीनामितितत्रोजयिन्यां नक्तं रात्रौ रमणावसति
प्रियभवनं प्रतिगच्छन्तीनां योषितामभिसारिकाणामित्यर्थः सूचिभिर्भेद्यैर्निबिडैरित्यर्थः तमोभिरन्धकारैर्लोकेऽन्धकारैः रुद्धप्रसारे
नरपतिपथे राजमार्गे कनकस्य निकषो निकष्यनु इतिप्रसिद्धस्तस्मिन्निकषोपलगतरेखावत्स्निग्धं तेजो यस्यास्तया स्निग्धयन्
मसृणेसाप्ररम्ययोर्वीं विपदते जलमीलितमार्गाणां वेश्यादीनामादिपाकायदिकस्मादमनीतिविद्युताऽनेनैकदिगीतिमतोर्गदृशोयुः
किंतु तोयोत्सर्गस्तनितामुखरोऽभिगर्जिनामुखरः शब्दायमानो मा भूः कुतस्तायोषितो विक्लवा भीताभीरवस्तस्मादाहि
गर्जितेन कार्यमित्यर्थः ४२ तामिति चिरं विलसनात्स्फुरणाद्भारिवन्नाविद्युदेव कलत्रं यस्यैवंभूतो भवान्सुप्तपारावताः पारावताः सुप्ता यस्यां तस्यां
गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः सौदामिन्या कनकनिक
षस्निग्धया दर्शयोर्वीं तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः ४२ तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपा
रावतायां नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं मन्दायन्ते न खलु सु
हृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ४३ ॥
खिन्नायामित्यर्थः पारावताः कलरवः कपोत इत्यमरः जनसञ्चाररहिता शासंभाविनएवेतिभावः कस्यांचिद्भवनवलभौ वाछ
दन उपरिभाग इत्यर्थः आच्छादनस्याहलमिगृहाणामिति हलायुधः तां रात्रिं नीत्वा दृष्टे सूर्ये सति उदिते सतीत्यर्थः पुनरध्वशे
षं वाहयेत् तथाहि सुहृदामित्राणामभ्युपेताः अङ्गीकृता अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्या क्रियायैस्ते अभ्युपेतार्थकृत्याः सुहृद इत्यर्थः सा
पद्वेलेविगमकृत्याक्रमासः कृत्याक्रियादेवतयोः कार्येस्त्रीकुपितेत्रिषु इति यादवः स्नजः सिद्धेनित्यकारात् रूपम् नमं
दायन्ते खलु नमन्दा भवन्तीति न विलंबन्त इत्यर्थः लोहितादिभ्यः क्यष् वाक्यष इत्यात्मनेपदम् ४३ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्निति तस्मिन्काले पर्यौज्ञोसूर्योदयकाले प्रणयिभिः प्रियतमैः खण्डितानां योषितां नायिकाविशेषाणां अन्यासंगविहृतेखं
डितेभ्यो कृत्वा पितेदृष्टाक्लपक्केनयिनूसलिलं शान्तिं नेयं नेतव्यं नयतिर्द्विकर्मकः अतो भानुर्वर्त्मा मार्गः शीघ्रं त्यज तस्या वक्तो
मा भूदित्यर्थः विपक्षेऽपि निष्ठमाह सोपि भानुर्नलन्यद्वज्ञानि पद्यास्यां नीतिनलिनीपद्मिनी तस्यां भुजे न लनाकराजा
नकेनन्नियामितिशायः तस्याः स्वकीयायाः कमलं स्वकुसुममेव वदनं तस्मात् प्रालेयं हिममेवाश्रु अश्रु हर्तुं शापयि

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु
प्रालेयास्रं कमलवदनात्सोपि हर्तुं नलिन्याः प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ४४

तुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः नलिन्याश्च भर्तुर्भानोर्देशान्तरगमनात् खण्डितत्वमित्याशयः ततस्त्वमपि करान् रश्मीन् रुन्धानः इति
कररुत् क्विप् तस्मिन् त्वयि करस्त्यपि हस्तरोधिनि सतीति गम्यते वालिहस्तांशावः कराग्रात्यमरः अनल्पाभ्यसूयो अधिकवि
द्वेषः स्यात् प्रायेणेर्ष्याविशेषविघातात् हेषोयं विशेषात् कामिनीनामिति भावः किं च प्रालम्बरणं वार्कमीशानं विद्धेवादि
हितोजनः श्रेयांसितस्य नम्यति रोरवैव मवेद्ध्रुवमिति निषेधात् कार्येहानिस्त्वेति ध्वं ॥ ४४ ॥ राम राम

गंभीरायाइति गंभीरायानाम सरितः उदारानायिकायथलप्स्यते प्रसन्नेनेत्र र अन्नवादेवरहिते येन स्विवप्रसन्नेनिर्मलेपयसिप्रकृत्यास्व
भावेनैव सुभगः सुन्दरः सुदरेऽधिक भाग्यात्प्रदुर्दिनेन रवासरेन दीयात्मीमतीय स्या अनुभग इति छायापिते तव प्राया सावा
त्मा यक्षिव शरीर वा प्रवेशं लप्स्यते या वात्मवेश्म निरोद्धुरयोति भावः तस्मात् छायाद्वारापि गवेमा वद्यं माविन्त्वात् दस्या गंभीरायाः कु
मुदविशदानिधवलानि चटुलानि शफराणि करणानि तानां उद्वर्तनानि उद्वेटिता निराव प्रेक्षितानि च प्रवलोकनानि शि
चुस्याच चटुलं शफरीस्मितिविश्वः एतदेव गंभीरायाः अनुरागने लिंगं धैर्यादुदाष्टे देपात् मोघी कर्तुं विफलीकर्तुं नार्हसि
नाज्ञेनो विप्रलब्धा विन्यर्थः चटुलं लक्षणं चलेक्षा शालिनि नित्यं गमिताकामिनी मिति सुंदरः प्रवेत्य रक्षापल्ले नरक्षो धूर्तो विवति ४५

गंभीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशं तस्मादस्याः
कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्यान्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ४५ तस्याः किं
चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितंबं प्रस्था
नं ते कथमपि सखे लंबमानस्य भावि ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ४६ ॥

तस्या इति हे सखे प्राप्ता वानीरशाखा येन तत्तथोक्तं अत एवाके चित् ईषत् करधृतं हस्तावलंबितमिव स्थितं मुक्त रोधो नितंबं म
ध्यैव नितंवः कटकोपेन तत्तथोक्तं नितंवः पश्चिमे श्रोणिभागे कटकेकटाविति यादवः नीलं कृष्णमेव तस्या गंभीरायाः स
लिलमेव वसनं नीलाम्बरधारणं विरहतापनिवारणमिति प्रसिद्धं हृत्वापनीय लंबमानस्य पीतसलिलभराल्लंबमानस्य
अन्यत्र जघनारूढस्येति तेन वप्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण भावीत्यर्थः कृच्छ्रेण माह स्यादिति ज्ञातास्वादो ज्ञातरसः कः ॥ कामा
न् विवृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिपूर्वभागो वा पश्चात्सं जघनं स्यात् कटापूर्वश्रोणिभागो परांगं यो रितियादवः विहातुं त्यक्तुं कः

मे॰ टी॰ त्वदिति त्वन्निष्यन्देन तव वृष्ट्या नूच्छ्वसितायान्नूत्र्वंहितायावसुधायाभूमेर्गंधस्य संपर्केण रम्यः सुरभिरित्यर्थः स्रोतः
२२ शब्दो नेन्द्रियबाधिनोः छिद्रेष्वाघ्राणेऽल्पदंतेस्रोतो वेगेंद्रियेष्वपि इत्यमरः स्रोतोरंध्रेषु नासारंध्रेषु ध्वनितं शब्दः
दर्शनेन सुभगं यथा तथा हंतिभिर्गजैः पीयमानो वसुधागंधलोभादाघ्रायमाण इत्यर्थः अनेन माघ उच्यते कानने षु
दुंबराणां जंतुफलानामुदुम्बरो जंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धक इत्यमरः परिणमयिता परिपाकयिता भिन्नांहस्व: शी॰

त्वन्निष्यंदोच्छ्वसितवसुधागंधसम्पर्क
रम्यः स्रोतोरंध्रध्वनितसुभगं दंतिभिः
पीयमानः नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्दे
वपूर्वं गिरिं ते शीतो वायुः परिणमयि
ताकाननोदुंबराणां ४७ ॥

तो वायुः देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिं देवगिरिमित्यर्थः उपजिगमिषोर्गंतुमिच्छोः सन्नंतदुपप्रत्ययः ते तव नीचैः शनैः वास्य
ति वाति वीजयिष्यतीत्यर्थः संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठी देवपूर्वं गिरिमित्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य न तु संज्ञिनस्त
द्धि संज्ञायाः संज्ञिनं प्रत्यभावात अवाच्यवचनं दोषमाह शब्दालंकारविकारानुक्रमे का वल्यावदवाच्यस्य वचनं स्यान्न
वाच्यवचनमनर्थितमिति समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन परेण मेघोपगमनयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यतइति केचित् राम
२२

तत्रेति तत्र देवगिरौ नियतवसतिं नियतस्थानं नित्यसन्निहितमित्यर्थः पुलाकिलतारकाक्षादिदैत्यविजयसंतुष्टाः पुरन्दरार्थनावशाद्भगवानुम
मानिनंदनः स्कंदो नित्यमहमिह सह पित्राभ्यां वसामि पुत्राभ्यां न प्रवसतीति प्रसिद्धिः स्कंदकुमारस्वामिनं पुष्पाणां मेघः पुष्पमेघः पुष्पमे
घीकृतात्मा कामरूपत्वात्पुष्पवर्षकमेघीभूतविग्रहः सन् व्योमगंगाजलार्द्रैः पुष्पासारैः पुष्पसंपातैः धारासंपातः आसार इत्यमरः
भवान्स्नपयतु स्नपयन्नभिषिंचन् स्वयं पूजायामुन्नमत्वादिति भावः तथापि भक्तस्य स्वयं पूजनेति ये देवं नमाः सोपरात्मजेः
मध्यमो याजपेद्भूत्यैरधर्मोपोजनाक्रियेति स्कंदस्य पूज्यत्वसमर्थनेनार्थान्तरं न्यस्यति रक्षेति तद्भगवत्स्कंद इत्यर्थः विधेयाधा

तत्र स्कंदं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगंगाजलार्द्रैः र
क्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूनामत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ४८

न्यायां कुंभनकं निर्दिष्टाः कास्ववस्थेमाः तस्येदमित्यण् तासामैंद्रीणां चमूनां रक्षैव हेतोरक्षार्थं षष्ठी हेतुप्रयोगे इति
षष्ठी नवशशिभृता भगवता चंद्रशेखरेण वह्नौ निहितः पश्चाद्यमकृतस्य वह्नेर्हुतवहो वह्निः तस्य मुखे संभ
तं संचितं आदित्यमतिक्रांतमत्यादित्यं अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः तेजो हि साक्षाद्भगवल्लोहरस्ये
वमूर्त्यन्तरमित्यर्थः अतः पूज्यमिति भावः स्कंदस्य हरतेजस्त्वमिति भावः अनुतत्त्वेनार्थं तडंकेशाष्टरहस्येग
वां पश्चात्तद्धितस्याधिपयोगेनाहत्वा वेवेषः परं स्वयमतं विघ्नात्सुखस्त्रीवह्निवासिनां ४८ ॥ ८

मेघ.
२३ ज्योतिरिति ज्योतिषस्तेजसो लेखाराजयस्ताभिर्वलयं मण्डलं यस्मात्तद्गलितं भ्रष्टं न तु लोलुपात्स्वयं छिन्नमिति भावः यस्य
मयूरस्य बर्हं पिच्छं पिच्छबर्हे नपुंसकमित्यमरः भवानी गौरी पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन कुवलयस्य दलं पत्रं प्राप्नोतीति प्रापि यथा त
था कर्णे करोति दलेन सह धारयतीत्यर्थः महादलप्रापि दलानि हे करणे करोति किंवल्लतामञ्जरी दलं परिहृत्य तत्स्था

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ४९ ॥

नेत्रं बर्हं धत्त इत्यर्थः नायकः कुवलयदलस्तेपीयपाठे सेपी निन्दापसारणं चेति हरशशिरुचा शिवशिरश्चन्द्रिकया धौतापाङ्गं स्वतो
विशेषाच्छादितप्रज्वलितनेत्रान्तः मयापाङ्गस्य अपाङ्गौ नेत्रयोरन्ता वित्यमरः पावकेस्ताग्नेरपत्यं पावकिः स्कन्दः अतस्तज्जीतिपू
तं तस्य तत्पूर्वोक्तं मयूरं पश्चात्सव्यामिषेचनानन्तरं अद्रेर्देवगिरेः कन्दरैः ग्रहणेन गुरुभिः प्रतिध्वानमहद्भिरित्यर्थः
गर्जितैर्नर्तयेथाः नृत्यं कारय मार्दङ्गीकभावेन भगवन्तं कुमारमुपासस्वेति भावः ॥ ४९ ॥ राम
२३

आराध्येति एनं पूर्वोक्तं शरवणानि शरो बाणो बाणा तृणो वाले इति शब्दार्णवे तेषां वनं शरवणं प्रतिरंतः पुरोत्पा
दितास्माद्भवनं प्रभवो जन्म यस्य तं देवं स्कंदं शरजन्मा षडाननो इत्यमरः आराध्य नेपास्य वीणाभि वीणावद्भिः श्रीह्यादि
त्यादिनिः सिद्धद्वंद्वैः सिद्धमिथुनैः भगवंतं स्कंदं नुपवीणयितुमुपागतैरिति भावः जलकणभयाज्जलसेकस्य
वीणाक्वणनप्रतिबंधकत्वादिति भावः मुक्तमार्गस्त्यक्तवर्त्मा सन् उल्लंघिताध्वा कियंतमध्वानं गत इत्यर्थः

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लंघिताध्वा सिद्धद्वंद्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः व्या
लंबेथाः सुरभितनयालंभजां मानयिष्यन् स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रंतिदेवस्य कीर्तिं ५०

सुरभितनयानां गवामालंभेन संज्ञपनेन जातां तयोर्भुवि लोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परि
णतां रूपविशेषमापन्नां रंतिदेवस्य दशपुरपतेर्महाराजस्य कीर्तिं चर्मण्वत्याख्यां नदीमित्यर्थः मानयि
ष्यन् सत्कारयिष्यन् व्यालंबेथाः व्यालंब्यावतरेरित्यर्थः पुरा किल राज्ञो रंतिदेवस्य गवालंभेष्वेकत्र संभृ
तादृक्तनिष्यंदाच्चर्मराशेः काचिन्नदी सस्यंदे सा चर्मण्वतीति व्याख्यायत इति ॥ ५० ॥ राम

त्ववीति शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कांतेश्चोरे वर्णचौरे तत्तुल्यवर्णे इत्यर्थः त्वयि जलमादातुमवनते सति पृथुम
पि दूरत्वात्तनुं सूक्ष्मं तथा प्रतीयमानं तस्याः सिंधोश्चर्मण्वत्या महाप्रवाहं गगनेन गतिर्येषां ते गगनगतयः खेचराः सिद्धगंधर्वा

त्वय्यादातुं जल
मवनते शार्ङ्गिणो
वर्णचौरे तस्याः सिंधोः पृथुमपि
तनुं दूरभावात्प्रवाहं प्रेक्षिष्यंते गग
नगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः
स्थूलमध्येंद्रनीलं ५१

दयः प्रथममपि वहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदे वृत्तप्रकव्यः नूनं सत्यं दृष्टीरावर्ज्य नियम्य एकं एकयष्टिकं कण्ठस्थो मुक्तागुणोमहा
मध्यो मध्यमणिर्यस्मिन्तं स्थूलेंद्रनीलं यस्य तं भुवो भूमेर्मुक्ताहारमिव प्रेक्षिष्यते प्रत्यंतनीलमेघसंगतस्य प्र
वाहस्य मुक्तागुणस्येंद्रनीलेन तुल्यत्वेनौपम्यमिति इवशब्देन व्यज्यते ॥५२॥

तामिति ता चर्मण्वतीमुत्तीर्य भुवो लग्नाइव भ्रूलतानामुपमितसमासः तासां विभ्रमा विलासाः परिचिताभ्यस्ता येषां तेषां प
क्ष्मा णि नेत्रलोमानि पक्ष्मस्तु नेत्रलोम्नि इत्यमरः पक्ष्मोत्क्षेपो नेत्रलोमनीति विभ्रवः तेषामुत्क्षेपादुन्मनादूर्ध्वं कृष्णास्तेषां श्यामा
श्च मेचकाश्च नीलशबलाः वर्णौ वर्णेनेति समासः कृष्णश्च शारश्च मिलितः शारशुक्तियादवः ततः शारशब्दाद्वेव शिद्धे कारः श्वेतः
कृष्णपुच्छे पा तन मकारोऽपि प्राधान्येन भवति तस्य न विवक्षितं उपमानात् तस्यास्तत्समवाभाविक तीनि नेत्रभूसाम्यं द्वि
रूपविरोधादितिरम्यासंगतः ध्वनि द्रावकयनं तत्प्रयति विषयं उपरी विलसंत्यः कृष्णशारप्रभा येषां तेषां

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणां कुंद
क्षेपानुगाममधुकरश्रीमुषामात्मबिंबं पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानां ५२ ॥

कुंदानि माध्यानुत्तमानि माध्यं कुंदमित्यमरः तेषां क्षेपणं इति क्त न श्वेतं तं तस्यानुगाः प्रतता अपि ये मधुकरास्ते
षां श्रिय मुष्णंतीति तथोक्तानां विप्रमाणां कुंदानुविधा यि मधुकरकल्पानामित्यर्थः दशपुरं रंतिदेवस्य नगरं तस्य वधवः
स्त्रियः वधूर्जाया स्नुषा स्त्री चेत्यमरः तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्राभिलाषाणां सामिलाषा दृष्टीनामित्यर्थः आत्मबिंब
स्वशरीरं पात्रीकुर्वन्नत्र विषयीकुर्वन्गच्छ ५२ ॥

वे॰टी॰
२५

ब्रह्मावर्तमिति ॥ मनुः सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरं तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षत इति ॥ अथानन्तरं ब्रह्मावर्तं
नाम तं जनपदं देशं छायया ॥ आतपमंडलीनाथः प्रविश्य गाहमानः तत्स्वरूपेण पीठदेशमाश्रमादीनि परिहृत्यान्य
तो व्रजेदिति वचनात् तेजस्वधनपि ... नमध्याधिशिरः कपालादि ममयाङ्करूपोऽवपुरुषवक ... भिमन्यु ... पुरुमा

ब्रह्मावर्तं जनपदमध्यास्यायया गाहमानः देवं दत्वा धनपि ... कौरवं तद्रोण्या रासन्या
नो शितशरश्रातैय जगाण्डीव धन्वा धारापातैस्त्वामिव कमलान्यभ्यवर्षं ... खानि ५२

यो धनंजयं प्रधनं प्रविदरणमित्यमरः तत्प्रसिद्धकुरूणामिदं कौरवं तद्धनं ... यतो धनंजय इति
गाण्डमस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः गाण्डीव्यजिगाभ्यां त्यामिति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः ॥ अर्जुनस्य तद्गाण्डीवं गाण्डी
वधन्वं धनुःकंदुत्यमरः तद्धनुर्यस्यास्त्यसौ ... नः शितशरस्रातैः शितबाणसमूहैः राजन्यानां राज्ञां सुखानि धाराणाम्
वकधारापातैः कमलानित्वमिवाभ्यवर्षंदमिमुखवर्षवान शरवर्षेणाशिरांसि चिच्छेदेत्यर्थः ५२

संस्कृतमपि नीमध्यतत्तस्य मध्ये मार्गे निर्विध्यात्तत्र वयमाह पीयौति सेवयेयपि ... हिं नेत्रेति वंधुप्रीत्या कुरुपांडवस्नेहेन
न तु भयेन समरविमुखो युद्धनिःस्पृहः लांगलमस्यास्तीति लांगली हलधरः अभिमतरसामभीष्टस्वादं तया रेवत्याख्यप्रियाया लोचनेरांकः
प्रतिबिंबत्वाच्चिह्नं यस्यास्तां हालां हालांछरांछराहालिप्रिया हालेत्यमरः अभिप्रयुक्तं देशभाषायदामित्र लक्ष्यहाले ति देशभाषापदमप्यतीव क
विप्रयोगात्माधिष्ठादाम हारवामनः हित्वा त्यक्त्वा दुस्त्यजामपीति भावः याः सारस्वतीरयः सिषेवे हे सौम्य त्वमगत्वं तासां स्वर

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनांकां वंधुप्रीत्या समरविमुखो लांगली याः सिषे
वे कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीनामंतः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ५२

स्वत्या नद्या इमाः सारस्वत्यस्तासामभिगमं सेवां कृत्वा अंतः अंतरात्मनि शुद्धो निर्मलो निर्दोषो भविता एवं लृट् धातो
निलच अपि संघएववत्तो भविष्यसीत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वर्तमानप्रत्ययः वर्णमात्रेण वर्णेनैव कृ
ष्णः श्यामः अंतः शुद्धेत्यसंख्याघानल वाह्यावपिः शुद्धोपि लक्ष्यधम्रा यष्मितार्थम् सारस्वतसलिलसेवीतत्र भगवान्ब
लभद्र एव निदर्शनं अतो भवतापि सरस्वती सर्वथा सेवनीयेति भावः ॥५३॥

मेग·टी·
२६

तस्मादिति तस्मात्कुरुक्षेत्रात्कनखलस्याद्रेरनुसमीपे अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः शैलराजाद्धिमवतोऽवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्ग
सोपानपंक्तिं स्वर्गप्राप्तसाधन ---------- भूतामित्यर्थः जह्नोर्नाम राज्ञः कन्यां जाह्नवीं गच्छेर्गच्छ विध्यर्थे लिङ्· या
जाह्नवी गौर्या वक्त्रे या भ्रुकुटिरचना सापत्न्यरोषाद्भ्रूभंगकरणं तां फेनैर्विहस्य हसित्वेव धावल्यात्फेनानां हास्यत्वेनोत्प्रेक्षा इंदौ
शिरोमाणिक्यभूते लग्ना ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सा एवं भूता सती शंभोः केशग्रहणमकरोत् यथा काचित्प्रौढा नायिका सपत्नी
मसहमाना स्वभर्त्तारं सह शिरोरत्नेन केशेष्वाकर्षति सद्वदिति भावः इदं च पुरा किल भगीरथप्रार्थनया गच्छन्ती गगन

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिं गौरीव
क्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः शंभोः केशग्रहणमकरोदिंदुलग्नोर्मिहस्ता ५४ तस्याः
पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वार्द्धलंबी त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगंभः संस
र्पंत्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा ५५

पथात्पतन्तीं गंगां गंगाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथामुपजीव्योक्तं ५४ तस्या इति सुरगज इव कश्चिद्दिग्गज इव व्योम्नि पश्चा
दर्द्धलंबी सन् पश्चादर्द्धभागेन व्योम्नि स्थित्वा पूर्वार्द्धेन जलोन्मुखः स्फटिकविशदं स्फटिकावदातं तस्या गंगाया अंभ
स्तिर्यक् तिरश्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेर्विचारयेश्चेत्सपदि स्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्याः संक्रामन्त्या भवतः छा
यया प्रतिबिंबेनासौ गंगा अस्थाने प्रयागादन्यत्रोपगतः यासौ यमुनासंगमो यया सा तथाभूतेवाभिरामा स्यात् ५५ राम
२६

आसीनानामिति आसीनानामुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीकामृगाणां सम्बन्धिनां नाभिगंधानुपपन्नेन नाभिगंधैः कस्तूरीगंधैः तेषां
तद्गृहवर्तित्वात् अत एव मृगनाभिसंज्ञा च मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी त्यमरः अथवा नाभयः कस्तूर्यः नाभिप्रधानेकस्तू
यौमादेवच्छदि दीर्घितिद्रु तिविश्वः तस्या गंधेः सुरभिता सुरभिकृता शिलायस्य स तं तस्या गंगाया एव प्रभवं तत्स्मादि ॥
तिप्रभवः कारणं तं तुषारैः गौरं सितं अवदातः सितो गौरो इत्यमरः अध्वश्रमस्य विनीयते अनेनेति विनयनमपकरणं श्रुत्कृ श्र
श्रमस्य विनयने अपनोदके तस्या हिमाद्रेः शृंगे निषण्णः सन् शुभ्रो पलितनयनस्य वृषभस्य वृषो वृषभः शुक्लतेवृषभ इत्य
मरः तेनोत्खातेन विदारितेन पंकेन सदृशमुपमेयामुपमहीयां शोभां वक्ष्यसि वोढासि वहते र्लृट् त्रिनयनेन्यप्रपर्वतवदाकाशमिति

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगंधैर्मृगाणां तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः वक्ष्यस्यध्व
श्रमविनयने तस्य शृंगे निषण्णः शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपंकोपमेयां ५६ तं चेद्वायौ
सरति सरलस्कंदसंघट्टजन्मा बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः अर्हस्येनं श
मयितुमलं वारिधारासहस्रैरापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानां ५७ ॥

एतं चेन्न भवतीत्युभ्यादिमुद्ध्येति निबोधात् तस्याः प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ मेघस्य वैवाहिको गृहविहारो मन्यते ५६ तमिति वा
यौ वनवायौ सरति सति सरलो ना देवदारुद्रुमाणां स्कंधा विशेषाः प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः तेषां संघट्ट
नेनैव संघर्षेण जन्मयस्य स तथोक्तः जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणोपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तं उल्काभिः स्फुलिंगैः क्षपिता
निर्दग्धाश्चमरीणां बालभारः केशसमूहा येन स दवाग्निः दावाग्निर्वनवह्निः वनेचैवनवह्नौ च दवो दावश्च वैष्णवे इति याद
वः तं हिमाद्रिं बाधेत चेत् पीडयेद्यदि तानदवाग्निं वारिधारासहस्रैः शमयितुमर्हसि चेत्यदि लोहः उत्तमानां महतां संपदां संस्क
यः आपन्नानामार्तानामार्तिप्रशमनं आपन्निवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ताः हिमवते हिमाचलस्य दावानलस्य पाशम

मे॰टी॰
२७

यद्यति तस्मिन्हिमाद्रौ संरंभः कोपः संरंभः संभ्रमे कोप इति शब्दः तेनोत्पतनेनोत्प्लवनेन रभसो वेगो येषां ते तथोक्ताः रभसो वेगहर्षयो रित्यमरः शरभाः अष्टापदमृगविशेषाः शरभः शलभे चाष्टपदे प्रोक्तो मृगान्तर इति विश्वः मुक्ताध्वानं शरभमार्गादपेतं त्वां सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लङ्घयेयुः संभावनायां लिङ् भवान्तो निहत्य स्वाङ्गभङ्गादि रिक्तफलं नास्तिलङ्घनस्येत्यर्थः तानशरभान्तुमलाः संकुलाः करकाः वर्षोपलाः वर्षोपलस्तु करकेत्यमरः तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनावकीर्णान्विक्षि प्तान्कुर्वीथाः कुरुष्व विध्यर्थे लिङ् स्वघेप्याधिक्षिपन्प्रतिपक्षः सघः प्रतिक्षिप्तव्य इति भावः तथाहि निष्फलारंभयत्न इति निष्फलारंभः कर्मारंभो येषां ते तथोक्ताः निष्फलकर्मारंभोद्यमा इत्यर्थः के जनाः केवा

ये संरंभोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तं तान्कु
र्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्के वा न स्युः परिभवपदं निःफलारंभयत्नाः ५८॥

परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युर्न भवन्ति भवन्त्येवेत्यर्थः पदव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्विति यादवः व्यवसितान्करकशब्दस्य नित्य तपुल्लिंगताभिप्रायेण करकाणामावृष्टिरिति केचिद्व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते वर्षोपलस्तु करकेत्यमरः वचन व्याख्याने क्षीरस्वामिना कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायके इति नानार्थे पुंस्यपि बहुलाभिवदता नुभयलिंगतानाप्र कानान् यादवस्तु लिङ्गताविधानेनास्य पुंनपुंसकस्त्रीलिंगतानिषेधे इति नत्विति योपिकरको नाले के स्यादाक्षीवृषेव मंडलीपदिमेघे करको स्त्रीकरकाः तु घनोपल इति विश्वप्रकाशवचनेन उभयलिंगता व्यक्तैवेति नक्कापि विरो धवान्नो प्रतिपादकः वर्षोपलस्तु करका करकोपि च दृश्यत इति ॥ ५८ ॥ राम
२७

तत्रेति तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्यांचिच्छिलायां व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः सिद्धिर्निष्पत्तिर्योगाद्यो रितिविश्वः उपचितब
लिं रचितपूजाबलिः पूजोपहारः पूजा रितियादवः अर्द्धश्चासौ इन्दुश्चेत्यर्द्धेन्दुः अर्द्धेन्दुः मौलौ यस्य तस्य शम्भोः विश्वः समीपे सोपस्थारस्य
चरणन्यासं पादविन्यासं भक्तिः पूजा तया नम्रः सन् परीयाः प्रदक्षिणं कुरु परिपूर्वादिणो लिङ् यस्मिन्पादन्यासे दृष्टे
सति उद्धूतपापा निरस्तकल्मषाः सन्तः श्रद्दधानाः विश्वसन्तः पुरुषाः श्रद्धा विश्वासेन आस्तिक्यबुद्धिरिति यावत् करणस्येन्द्रियस्य
विगमादूर्ध्वं देहत्यागानन्तरं करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्विति अमरः स्थिरस्य शाश्वतस्य गणानां प्रमथानां पदं स्थानं गणाः प्रमथ
संख्याघौ इति वैजयन्ती तस्य प्राप्तये संकल्पन्ते समर्था भवन्ति ५९ शब्दायन्त इति हे मेघ अनिलैः पूर्यमाणाः कीचकाः वेणुवि

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौलेः शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः
यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्द्धमुद्धूतपापाः संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः श ५९
ब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः
निर्ह्रादी ते मुरज इव चेत्कंदरासु ध्वनिः स्यात्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः ६०

शेषा विशेषाः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इत्यमरः कीचकौ दैत्यभेदे स्याच्छब्दवंशे द्रुमान्तरे इति वा मधुरं श्रु
तिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति अनेन वंशवाद्यसम्पत्तिरुक्ता संरक्ताभिः वंशवाद्यानुरक्ताभिर्वा संरक्ताभिरिति पाठे स
रक्तकण्ठीभिरित्यर्थः किन्नरस्त्रीभिः त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं तद्विजितार्थेति समासः पात्रादित्वान्नपुंसकत्वं तस्य विजयो गीय
ते कन्दरासु दरीषु दरी तु कन्दरो वा स्त्री इत्यमरः निर्ह्रादो मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिरेव ध्वनिः स्याच्चेत्तर्हि तत्र चरणसमीपे पशुपते
र्नित्यं सान्निध्यात् तस्य शिवस्य संगीतं समग्रगीतं नाम नाट्यारम्भो नाद देवार्थः सहृद्गम्यश्चोभिदेयरैः वस्तुप्रयोजनं निवृत्तिश्चि
त्यमरः समग्रः संपूर्णो भावी भविष्यति खलु ६० ॥

मे॰टी॰
२८

प्रालेयेति प्रालेयाद्रेर्हिमाद्रेरुपतटं नटस्य समीपे स्थित्वा विभक्तौ प्राप्ति तासमीपार्थेऽव्ययीभावः तांस्तान्वीक्षायां द्विरुक्तिः विशेषा
न् दृष्ट्वा यान् विशेषान् द्रष्टव्यवस्तूनि दृष्ट्वा तानतिक्रम्य गतेनोदीचीं दिशमनुसरेर्गन्तव्यम् तेन तत्संबंधः हंसानां द्वारं मा
नससरोवरे यत्प्रवेशमार्गः हंसाः क्रौंचरन्ध्रे मार्गं कुर्वन्ति भृगुपतेर्जामदग्न्यस्य यशोवर्त्म यत् पर्वतं निर्भिद्य कारणमित्यर्थः प
र्शुरामेण दिव्यास्त्रेण क्रौंचविलेन निलेर्दैत्यस्य नियमने बंधने अभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य विष्णोर्वामनस्य त्रिविक्रमस्य श्यामः कृ
ष्णवर्णः पादइव तिर्यगायामेन दैर्घ्येण शोभमानस्तिर्यगायामशोभी सन् उदीचीं दिशमनुसरेरनुगच्छ
पुरा किल भगवतो देवाद्गुरोर्मतेरुपनिषदमधीयता भार्गवेन देवेन स्कंदस्य द्वेषात् क्रौंचपर्वतं निर्भिद्य विशिखैः खनं हेल

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौंचरंध्रं
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ६१
गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः शृं
गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यंबकस्याट्टहासः ६२ ॥

पाश्चात्यो भेदं भित्वा नतरावणक्रौंचक्रीडादिवसद्यः सत्वरं नमन्ते कृतकिन्नपि विवशः तीरनिधेर्निक्षिप्तमपि भगमालम्य स्नाव
नमिति कथा श्रूयते ६१ गत्वेति क्रौंचविलनिर्गमनानन्तरमूर्ध्वं गत्वा दशमुखस्य रावणस्य भुजैरुच्छ्वासिताः विश्लेषिताः प्र
स्थानां सानूनां संधयो यस्य तस्य रावणेनोन्मूलनसमुत्क्षिप्तस्य त्रिदशपरमात्मनो धाम कैलासमिन्द्रप्रासादे स्थितं येन त्यक्त्वा बहुधा
त्रिदशानां देवानां वनितानां तासां दर्पणस्य स्फटिकत्वात् दर्पणवत् स्वच्छस्य अतिथिः स्याः कैलासस्यातिथिः स्याः यः कै
लासः कुमुदविशदैर्निर्मलैः शृंगाणां श्रृंगोच्छ्रायैः खमाकाशं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतः त्र्यंबकस्य अट्ट
हास इव स्थितः अट्टहास इति शब्दः शुभ्रो भवति पादबद्धावत्वात् तत्सत्वेनोत्प्रेक्षा सा दीनां कविसमयसिद्धा ६२ ॥ राम
२८

उत्पश्यामीति स्निग्धं मसृणं भिन्नमर्द्दितं यदंजनं नेक गलं तेन स्याम मेवा भा यस्य तस्मिन्त्वयि तटगते सद्यः कृत्तस्य छिन्नस्य द्विर
ददशनस्य गजदंतस्य छेदवत् गौरस्य धवलस्य तस्य ------ कैलासस्य मेचके श्यामले काल श्यामल मेचकाऽत्यमरः
वाससि वस्त्रे अंसन्यस्ते सति हलभृतो बलभद्रस्येव यस्मिन् स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीयां शोभां भवित्रीं भाविनीम्

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नांजनाभे सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य शोभा
मद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीमंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ६३ हित्वा
तस्मिन् भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता क्रीडाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी भं
गी भक्त्या विरचितवपुः स्तंभितान्तर्जलौघः सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी
६४

स्य श्यामिश्शोभाम विश्यतीति तर्कयामित्यर्थः श्रौती पूर्णोपमालंकारः ६३ हित्वेति तस्मिन् क्रीडाशैले कैलासे कनकाद्रि
श्च मन्दरो गंधमादनः क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्दिवि क्रीडाद्रयोऽभवन्निति शंभुना शिवेन भुजगएव वलयः कंक
णं हित्वा गौर्या भीरुत्वात् त्यक्त्वा दत्तहस्ता सति गौरी पादचारेण विचरेत् यदि तर्हि अग्रयायी पुरोगामी स्तंभितो घनीभाव प्रापितो
न्तर्जलस्यौघः प्रवाहो यस्य स तथाभूतः भंगीनां पर्वणां भक्त्या रचनया विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन् मणीनां तटं
मणीतटं तस्यारोहणाय सोपानत्वं कुरु सोपान भावं भजेत्यर्थः ६४॥

मे॰ टी॰
२९

नेत्रेति नन्वकैलासे स्वस्पृष्टवेयासुरयुवतयो वलयकुलिशानि कंकणकोटयः शातकोटिवा वज्रकुलिशाद्धशाब्देनकोटि
टिमात्रेस्ववतेनैतैःरुद्धैःनानि यन्त्रधारागृहत्वं एणतुल्यसंहननोपवेनतं तापत्रेषुधाराधंत्रधारालक्षांगःहृत्वंकृत्रिमधारागृहालवन
घ्यं निग्रापापियध्यंति हे सखे मित्र घर्मे निदाघे लब्धस्य घर्मेलब्धत्वं यास्यदेव मूमिषु सर्वदा सर्वर्तुसमाहारालया य मिक मे चत्वा
हाय योक्त मामाडस्यूप्रथमेतिनवृनाम्यः सुरयुवतिभ्यः मन्नोनवैस्याघनित दीर्घीडुलीला क्रीडासक्ताः प्रमत्ता इत्यर्थः सुरयु
वनीत्रवणपरुषैः कर्णकटुभिर्गर्जितैः करणैर्भीषयेस्तासये अत्रहेतुभयाभावादन्यनेपदनप्रगागमः ६५ हेमेति हे जलद हेमा

नवनावप्रपंकुलिशवलयोद्धट्टनोद्गीर्णतोयं नयंतिन्त्वा सुरयुवतयो यंत्रधारागृहत्वं ताभ्यो मोक्षो दस्तवय
दि सखे घर्मलब्धस्य न स्यात्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयेस्ता ६५ हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं
मानसस्याददानः कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावणस्य धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वा
तैर्नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रं ॥६६॥

मोजप्रसविजनकं मानसस्य सरसः सलिलमाददानः पिबन्नित्यर्थः तथैरावतस्येंद्रगजस्य कामयचारित्वाद्वा शिव
सेवार्थमिंद्रागमनाद्वा समागतस्येति भावः दाणे मुखदानकाले मुखपटेन या प्रीतिस्तां कुर्वन तथा कल्पद्रुमाणां किश
लयानि पल्लव भूता निः अंशुका निसूक्ष्मवस्त्राणि अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः सूक्ष्मवस्त्रे नानि दीप्तानि तिग्रा
ण्णैर्वातैर्मेघवातैः धुनन् नानावाद्यविधायिकृतस्रोतपानादयेषु तैः ललितैः क्रीडितैः तामावमेदेस्त्रीनन्त्येसलिलं तिग्रंमंदरे ग्र
मदां प्रमदागारे क्रियेणुनेज्ञानपल्लवे इति शब्दार्णवे तं नगेन्द्रं कैलासं सम्यगुपेयेष्टं निर्विशेः सम्यगुपभुंक्ष्व निर्विशो भुक्तियोगयो
गयोरित्यमरः पथिकेक्षु निरूमित्रारहेतुर्मैत्र्याः फलसहस्रमित्रेवते कैलासः मेघपर्वतयोर्न्वसपर्ययोराधिबंद्रयोः शिखिनीरूवयोः समीरा २९